

הגירת יזמים לארץ ישראל המנדטורית: מחדלות הפירעון של ממשלת יוון (אפריל 1932) ועד הקמת בנק דיסקונט (אפריל 1935)

אורלי ק' מירון

מראשית שנות האלפיים ניכר טפטוף עקבי של עולים חדשים, יחידים, המגיעים למדינת ישראל מיוון (נספח 1) בעקבות המשבר הכלכלי החריף במדינה זו. בריאיון עיתונאי עם סבי מיוניס, יזם יהודי יווני, שעלה לישראל בשנים האחרונות, נרשם כי בשנים 2009-2012 עלו מיוון 38 עולים, כפול ממספרם בארבע השנים שלפני פרוץ המשבר הכלכלי ב-2008 (ויסברג 10.8.2012). תופעה זו מזכירה את עלייתם של יהודים מיוון לארץ ישראל המנדטורית בעיצומו של המשבר הכלכלי העולמי בשנות השלושים של המאה ה-20. בדפים הבאים אעמוד על גורמי המשיכה הכלכליים שהשפיעו על אליטות עסקיות יהודיות וציוניות מיוון בכלל ומסלוניקי, המרכז היהודי הגדול, בפרט להגר לארץ ישראל המנדטורית דווקא. פרק זה בהיסטוריה הכלכלית של היהודים ביוון טרם נחשף, ובמחשבה אקטואלית הוא אולי רלוונטי לפיתוחה של פרספקטיבה היסטורית הנוגעת לימי כתיבת המאמר כשנדמה שגלגל ההיסטוריה חוזר, ויוון נמצאת שוב על ספה של חדלות פירעון.

ככלל, עד כה נגעה ההיסטוריוגרפיה של העלייה מיוון לארץ ישראל בעיקר בעלייתם של פועלים, בכללם עובדי הים מסלוניקי בשנות השלושים.¹ הגירתם של יזמים יהודים ובעלי הון מיוון נקשרה בדרך כלל ליעדי הגירה 'מסורתיים' במערב, בייחוד צרפת.² במאמר זה אטען כי בשנות השלושים של המאה ה-20 היגרו מיוון לא רק פועלים, אלא גם מעסיקיהם ויזמים יהודים בכלל. שתי האוכלוסיות האלה, הפרולטרית והקפיטליסטית, נחשפו יחדיו למשבר הכלכלי של שנות השלושים, ושתיהן הגיבו לו באופן דומה –

1 ראו, למשל: מירון 2008ב; סרוגו תש"ע.

2 ראו, לדוגמה, ספרו של מורין (Morin 1989), המספר על ההיסטוריה של האליטה היהודית ממוצא איטלקי, מליברונו בדרך כלל, שהיגרה מסלוניקי לצרפת לאחר מלחמת העולם הראשונה. ראו גם זיכרונותיו של סמואל ורסאנו: Varsano 1997.

הגירה ליעד לאומי.³ ואכן נראה כי האידאולוגיה הציונית, שמצאה אוזן קשבת בסביבתם החברתית של הפועלים ועובדי הכפיים, מצאה לה מקום גם בקרב אותם יזמים, ונתנה מענה להתגברות ההסתה נגד היהודים. הסתה זו באה לידי ביטוי בין השאר בעיתונים היווניים, ולעתים אף התלקחה לכדי פגיעות ממשיות ביהודים דוגמת פוגרום קמפבל ביוני 1931.⁴ אידאולוגיה זו בוודאי סיפקה מניעי הצדקה רטרופקטיביים לעלייה לארץ ישראל.

בעקבות שובל ולשם (Shuval and Leshem 1998) – שטענו שאת ההגירות לארץ ישראל יש לנתח מתוך תפיסה מחקרית רחבה של הגירה, ולא להסתפק במסגרת הצרה של ההקשר הלאומי היהודי הקיומי, האידאולוגי, שהניע את המהגרים – אנסה לעקוב אחר הגירתם של העולים מיוון החל בשלב ההחלטה להגר וכלה בשילובם הראשוני העסקי בארץ ישראל – ארץ היעד. את ההגירה הזאת יש לבחון, על פי תפיסה זו, בהקשר היסטורי רחב של הגירות יהודים מיוון ליעדים ברחבי העולם בדגש ביעד המסורתי, צרפת.⁵ עוד יש לחשוף רבדים אחרים על זה הציוני-האידאולוגי, בכללם התנאים הכלכליים שדחפו בעלי הון יהודים מיוון ומשכו אותם להגר לארץ ישראל דווקא.⁶ במאמר עוד אטען שבחירתם של בעלי הון מיוון להגר לארץ ישראל – ולא ליעדים חלופיים במערב, שם כבר נוצרו קהילות של מהגרים בכללם בעלי הון מארץ מוצאם – אף שנעשתה בעקבות אידאולוגיה ציונית, הושפעה גם מתנאים נוחים ליזמים שנוצרו בתקופה הנדונה. זאת ועוד, שילובם היזמי של המהגרים תאם דפוסי שילוב של מהגרים אתניים.

ניתוח הקמתו של בנק דיסקונט בידי ליאון יהודה רקנאטי (1890–1945), מהפעילים הציונים הבולטים בסלוניקי, הוא מקרה בוחן, שיאפשר לעקוב מקרוב אחר מהגר בעל הון, ולהורות על דפוסי השילוב העסקי במרחב הלאומי שאפיינו את היזמים הקפיטליסטים מיוון. מספרות המחקר העוסקת ביזמות אתנית של מהגרים עולה כי כאשר התנאים הכלכליים הצפויים למהגר בארץ היעד נחשבים טובים ליזמות, יכולתו להגדיל את רווחיו

3 מהגרים יהודים שהגיעו מיוון לארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי בכלל ובשנות השלושים בפרט היו ממכלול תנועות אוכלוסין של בני לאום מהפזורה אל הטריטוריה הלאומית שלהם, המגדירה את גבולותיה של מדינת הלאום. תנועות הגירה מסוג זה מאפיינות תהליכים של 'התהוות אומה' (Nation formation) במדינות לאום מתגבשות, והן נצפו ברחבי העולם (Smith 1992: 76, n. 20; Voutira 2003). המהגרים האלה נחשבים גולים השבים למולדת, והם נהנים מגישה רשמית תומכת של החברה הקולטת, המתבססת על סיוע מוסדי ראשוני לקליטתם (Shuval and Leshem 1998: 12–17).

4 כ-28–30 ביוני 1931 – לאחר הסתה אנטישמית מתמשכת שהובילו עורך העיתון היווני 'מקדוניה' (Μακεδονία) והתנועה הלאומנית היוונית 'האיחוד הלאומי של יוון' (ΕΕΕ – Εθνική Ένωσις) (Ελλάδος), המכונה גם 'שלושת האפסילון', נגד יהודי סלוניקי פרעו המונים יוונים ביהודים תושבי פרבר קמפבל בעיר. עוד על הפרעות ראו: Kallis 2006; Vassilikou 1993. לעדויות של יהודים בני התקופה ראו: טולדנו תשל"ב; ראובן תשכ"ז; מואיס תשל"ב.

5 גישה זו מיושמת, למשל, במחקריו האמפיריים של הדמוגרף דלה-פרגולה (DellaPergola 1998).

6 תפיסה מחקרית דומה נמצאת בבסיס מחקרו של גור אלרואי (2004), שניתח את ההגירה לארץ ישראל מראשית המאה ה-20 ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

תלויה הן במשאבי המעמד שלו (הון, הון אנושי, הון חברתי) והן במשאביה האתניים של הקבוצה, שהם הבסיס ללכידות הפנימית בקרב חבריה. גם מוצאו הפנים-אתני של המהגר ישפיע על עלויות קליטתו. הגירה ל'אזור תרבות' פנים-אתני המאופיין בהומוגניות לשונית ותרבותית של השותפים לאתניות מקלה עליו לתקשר עם הקהילה הקולטת (Deutsch 1966). הודות לכך יופחתו עלויות ההגירה, וכן יגדלו אפשרויות מיצוי ה'נכסים האתניים' הגלומים בשייכות לקבוצה.⁸

במאמר זה אטען כי בנק דיסקונט, גולת הכותרת של היזמות היהודית הסלוניקאית בשנות השלושים, הוא דוגמה למיזם אתני לפחות בעשור הראשון לייסודו כשהובילו ליאון יהודה רקנאטי. המאמר מבוסס על נתונים שנשאבו מתיעוד ארכיוני מגוון, בכלל זה תעודות שהוצלו מידי הנאצים, והגיעו לארכיון איכו שבניו יורק ולארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.⁹

למאמר שבעה פרקים. בראשון, הרקע, תוצג מסגרת הקיום של הריכוז הגדול של היזמים היהודים ביוון בין שתי מלחמות העולם; בפרק השני יסקרו המשבר הכלכלי ביוון והיווצרותם של תנאים חדשים לפעילות עסקית במדינה בשנות השלושים; בפרק השלישי תוצג התגובה הציונית למשבר הכלכלי ביוון; ברביעי תידון שאלת יעד ההגירה, כלומר מדוע נבחרה ארץ ישראל ולא יעד הגירה 'מסורתי' דוגמת צרפת; בפרק החמישי יסקרו חברות שמהגרים בעלי הון מיוון ייסדו בארץ ישראל המנדטורית; בפרק השישי יוצגו שקיעתה של תעשיית הטבק היהודית והקמתו של בנק דיסקונט; ובפרק האחרון והמסכם נעמוד על הקשר בין הגירה ליעד לאומי לבין אופייה האתני של היזמות היהודית מיוון בארץ ישראל המנדטורית.

7 אתניות פנימית (Internal ethnicity) מבטאת את קיומן של תת-קבוצות במיעוט האתני שנוצרו בשל חלוקה משנית של הקבוצה לפי משתנה אחר, העיקרי בליכוד שלה. בתפוצות 'טיפוסיות' גדולות ומרוכזות מבחינה גאוגרפית תיתכן חלוקה תוך-אתנית לפי קריטריון אתני-פנימי המושפע מ'גולת המוצא', בבחינת 'אזור תרבות' (Light, Sabagh, Bozorgmehr and Der-Martirosian) (1993: 584-585).

8 גישה זו מתאימה גם לגישתו של הכלכלן ההיסטוריון ארקדיוס קאהן לניתוח תהליך ההגירה של היהודים לכל היעדים עד מלחמת העולם השנייה, משלב קבלתה של ההחלטה הרציונלית מתוך בחירה חופשית. ההחלטה להגר נעשית, לדבריו, כשהתמורה המצופה מההגירה, קרי עודף זרם ההכנסות הצפויות, עולה על ההוצאות הכרוכות בה, כשההוצאות וההכנסות כאחד מהוונות למועד קבלת ההחלטה. העלויות כוללות הוצאות ישירות של הגירה וקליטה, הוצאות עקיפות הכרוכות באיסוף מידע ובהסתגלות לסביבה הכלכלית החדשה ועלויות נפשיות הנלוות ל'עקירה' הגאוגרפית והחברתית. ראו: מצר תשמ"ה; Kahan 1986a, 1986b.

9 ארכיון איכו – Archive of the YIVO Institute for Jewish Research, New York (להלן: YIVO Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem) (להלן: CAHJP).

רקע: ממייעוט אתני חסר ארץ למיעוט עם ממסד ציוני חלופי למולדת מתהווה

יהודי 'יוון החדשה' – רובם דוברי ספרדית-יהודית, צאצאיהם של מגורשי ספרד שהתיישבו משלהי המאה ה-15 ברחבי האימפריה העת'מאנית ככלל ובעיר הנמל המקדונית סלוניקי בפרט – נחשבו במדיניות היוונית מיעוט לאומי. לעומתם יהודי 'יוון הישנה' – רובם דוברי יוונית – נחשבו מיעוט דתי (Mavrogordatos 1983).¹⁰ אנו נתמקד בעיקר בריכוז יהודי זה, שישב בסלוניקי, שבשלהי שנות העשרים (1928) היה יותר מ-80 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית ביוון (מירון 2008א).

מאז כיבושו של מחוז סלוניקי העת'מאני וסיפוחו ליוון בשנת 1912 סבלו תושבי העיר בכללותה – יהודים, יוונים, ותיקים ופליטים – מאפליית לרעה של עירם במדיניות היוונית הכללית. מקומם הנחות של מקדוניה, המטרופולין שלה סלוניקי ונמלה של העיר בסדר העדיפויות הגאופוליטי של המדינה היוונית נבע בעיקר מקרבתם לגבולותיה הרגישים עם מדינות הלאום החדשות בבלקן. מיקום נחות זה פגע אנושות בכלכלה של האזור, שכבר במחצית השנייה של שנות העשרים, לפני המשבר העולמי, הראתה סימני ניוון (מירון 2008ב).¹¹

ואולם מצבם של היהודים היה מסובך במיוחד. בשלהי העידן העת'מאני וערב כניסתם של היוונים לסלוניקי ב-26 באוקטובר 1912 היתה האוכלוסייה היהודית רכיב אתני דומיננטי באופן מוחלט ויחסי באוכלוסיית העיר.¹² ברם, מאז אוגוסט 1917, כשכילתה השרפה הגדולה את מרכז העיר, מקום מושבה העיקרי של האוכלוסייה היהודית משך מאות שנים,¹³ נהפכו יהודים אלו, דוברי הספרדית-יהודית, לפליטים-עקורים בארצם, הטרודים מהחסמים הלשוניים שהציבה להם השפה היוונית.

10 הכינוי 'יוון הישנה' נוגע לשטחיה של המדינה היוונית שנוסדה ב-1830, בעקבות המרד היווני בשלטון העת'מאני שפרץ ב-1821, ולשטחים שנוספו לה במלחמותיה נגד האימפריה העת'מאנית במאה ה-19. בירת המדינה היוונית היתה אתונה, ושטחיה נכללו באופן מנהלי בחמישה פלכים: מרכז יוון ואובה, האיים היווניים, האיים הציקלידיים, הפלופונז ותסליה. 'יוון החדשה', הנדונה במאמר הזה, כוללת את השטחים שנוספו ליוון בין מלחמת הבלקן הראשונה (1912) לחוזה לוזאן (ינואר 1923). אלה מחולקים לעוד חמישה פלכים, בין השאר מקדוניה ותרקיה המערבית. העיר סלוניקי – בירתו של מחוז סלוניקי העת'מאני, שבעקבות סיפוחו ליוון (1912-1913) נודע בשם מקדוניה היוונית – כללה את רוב האוכלוסייה היהודית ביוון החדשה. למפה ראו: Meron 2011: xiii. לאחר מלחמת העולם השנייה הועברו לריבונות יוונית עוד שטחים. למפה המתארת את התפשטותה הטריטוריאלית של יוון בשנים 1832-1947 ראו: Clogg 1992: 43 וכן Fleming 2008: 32-34.

11 על הסימנים הראשונים לשקיעה בחיי הכלכלה של יהודי סלוניקי, שכבר הורגשה בשנות העשרים, ראו: Mourghianni-Estela 1996.

12 על התמורות המדיניות במסגרות הקיום של היהודים בסלוניקי בעשור הראשון לסיפוח היווני ראו: Molho 1988/1993.

13 על התמורות של מוסדות הקהילה היהודית עם נזקי השרפה ושיקומם של התושבים היהודים ראו: Molho 2002.

הסכם חילופי האוכלוסין במסגרת חוזה לוזאן (ינואר 1923) – שכפתה טורקיה על יוון המובסת בקרבות באסיה הקטנה – סימן את סופה של מלחמת העולם הראשונה, והביא לידי שינויים דמוגרפיים נוספים ביוון כולה ובסלוניקי בפרט. על פי ההסכם, העתיקו מוסלמים (למעט מוסלמי תרקיה המערבית) את מקום מגוריהם מיוון לטורקיה, ויוונים אורתודוקסים (למעט יוונים מאיסטנבול) עברו מטורקיה ליוון.¹⁴ כניסתם של יותר מ-100 אלף פליטים יוונים לסלוניקי, שכבר החלה במהלך הקרבות באסיה הקטנה (קיץ 1922), כרסמה במידה ניכרת בעלינותם הדמוגרפית ההיסטורית של היהודים הספרדים בעיר. ואולם בזאת לא תמו השינויים. שלטונות יוון, במאמצייהם להלניזציה של המרחב העת'מאני, נקטו מגוון פעולות שהשפיעו גם על חיי המסחר והכלכלה, ובין השאר הפקיעו בשנות העשרים את מגרשיהם של היהודים במרכז השרוף של העיר לצורך שיקומו מחדש. היהודים פליטי השרפה (אוגוסט 1917) נאלצו אפוא להתיישב בשכונות החדשות. בשלב זה בחרו רבים מבעלי האמצעים להגר בדרך כלל למדינות המערב, בייחוד לצרפת, ואלה שבחרו להישאר ועלה בידם רכשו מחדש את חלקתם והתיישבו מחדש במרכז העירוני, שנעשה הלני (מירון 2008א).

זאת ועוד, לפי מדיניות ההלניזציה שהחריפה מאז 1924, בעקבות התמורות הדמוגרפיות, ראה הממסד היווני בעין רעה את העיכוב באימוץ השפה היוונית כשפת היוס-יום בקרב הציבור היהודי דובר הספרדית-יהודית, ונטה להטיל דופי בנאמנותו למדינה. ההוראה לנהל את ספרי החשבונות ביוונית הכבידה על בעלי העסקים היהודים, שכן כבוגרי בתי הספר של הקהילה היהודית או של רשת אליאנס הם בדרך כלל לא למדו יוונית. גם יום השבתון הכללי שנכפה עליהם – יום המנוחה הנוצרי – ערם קשיים, שכן כיהודים שומרי שבת נאלצו לעבוד רק חמישה ימי עסקים בשבוע בתקופה של מיתון ושפל קשים מנשוא. מדיניותה של ממשלת יוון גם ניסתה לערער את לכידותה הפנימית של הקהילה היהודית כשמשתנת 1930 אסרה על יהודים נושאי אזרחות זרה (בדרך כלל של אחת ממדינות מערב אירופה כגון איטליה, אוסטריה, צרפת או ספרד), רבים מבני האליטה היוונית היהודית בעיר, להשתתף בניהול הקהילה היהודית (Meron 2011: 38-42, 105-108; Pierron 1996). (159-165).

במסגרת הפוליטיזציה שעברה הקהילה היהודית של 'יוון החדשה' מאז הצטרפותה של מקדוניה למדינת הלאום היוונית הלכה והתרחבה הפעילות הציונית הגלויה ביוון.¹⁵

14 לחוזה לוזאן ראו: Hirschon 2003, Appendix, pp. 282-287. להשפעותיו של חוזה לוזאן על האוכלוסיות בטורקיה וביוון ראו: Barutckski 2003; Campbell and Sherrard 1968: 127-129; Hirschon 1989: 36-37.

15 המעבר למדינת הלאום היוונית אילץ את היהודים, שעד אז היו 'עדה דתית' שאינה מפגינה בפומבי שאיפות פוליטיות נגד הסלטאן העת'מאני, להצטרף הצטרפות פעילה לתחרות הפוליטית על מקדוניה. בתהליך הזה בלטו שלושה נתיבים: הראשון – הניסיון לבינאום מקדוניה; השני – הצטרפות לתנועה הציונית; והשלישי – בחירה בנתיב ההיטמעות בחברה היוונית כמיעוט דתי, אם כפעילים קומוניסטים במסגרת מעמדית-פועלית ואם כמתונים. ראו: Meron 2011: 35-49. על הפעילות הציונית במדינת הלאום היוונית ראו: בנבסה ורודריג תש"ע.

בבחירות לאספה הכללית של הקהילה היהודית בשנים 1930 ו-1934 זכו המפלגות הציוניות ברוב המושבים. במאי 1934, בעיצומה של ההגירה לארץ ישראל המנדטורית, תפסו הנציגים הציונים 21 מושבים מתוך 50 ב'אספה הכללית של הקהילה היהודית' לעומת ה'מתונים' (שהעדיפו היטמעות), שזכו ב-10 מקומות בלבד.¹⁶ עם מנהיגיה הציונים של הקהילה נמנו יזמים יהודים, בכללם ליאון יהודה רקנאטי, שכבר ב-1930 הופיע כנציג 'עצמאי' בפדרציה הציונית. לאחר מכן נבחר לנשיא 'לשכת בני ברית', וב-1933 נבחר לנשיא הקהילה.¹⁷

המשבר הכלכלי ביוון והיווצרותם של תנאים חדשים ליזמות

המשבר הפיננסי שפקד את יוון בראשית שנות השלושים לא ביטא רק את השפעותיו של המשבר העולמי על משק המדינה, אלא בעיקר את תוצאות מעורבותה הממושכת של יוון במלחמות נגד טורקיה, ובייחוד את חובותיה החיצוניים לאחר שנאלצה לקחת הלוואות בריבית מופרזת ממלווים זרים (רובם בריטים) לצורך יישובם המחודש של הפליטים היוונים שהגיעו מטורקיה בעקבות הסכם חילופי האוכלוסין.¹⁸ לצורך קבלת הלוואות האלה התחייב ראש ממשלת יוון אלפט'ריוס וניזלוס לשמור בבנק המרכזי של יוון, שנוסד בשנת 1928 לדרישתן של המדינות המלוות, על יתרות בזהב ובליש"ט בשיעור של 40 אחוזים מערכן. באפריל 1932, לאחר מאבק פיננסי ממושך אך כושל שניהל וניזלוס והביא לידי הפסדים כבדים בין השאר בשל הפיחות בליש"ט (1931), נאלצה יוון, בדומה למדינות אחרות, לנטוש את שער הזהב ולהכריז על חדלות פירעון של חובה החיצונית.

חוק 5422 מ-26 מאפריל 1932 (נכנס לתוקף ב-27 באפריל) השעה את חובה החיצונית של ממשלת יוון ואת חובותיהם המסחריים הזרים של אזרחיה, ואסר את הסחר החופשי במטבע חוץ. חוק 5426 ממאי 1932 הטיל מגבלות על סחר החוץ (כגון חיוב ברישיונות ממשלתיים ליבוא וקביעת מכסות יבוא). הבנק המרכזי של יוון, שאליה הוכפפו הבנקים המסחריים במדינה, נהפך לרגולטור המרכזי של הממשלה על סחר החוץ (Dertilis and Costis 1995: 466-467; Freris 1986: 78-80; Mazower 1991: 143-176; Mazower

16 לדיווח על הבחירות בקהילה היהודית ב-27 במאי 1934 ראו: Constantopoulou and Veremis 1998: 239, n. 81.

17 על ההתפתחויות הפוליטיות בקהילה היהודית של סלוניקי בין ציונים, מתונים וקומוניסטים בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20 ראו: Rozen 2005: 262-310. על דרכו הציבורית ציונית של ליאון רקנאטי על פי עדותו של אשר מואיסיס, סגנו ולימים מחליפו בנשיאות הקהילה, ראו: רקנטי תשל"ב: 490-494.

18 על עלויות המלחמות בין יוון לטורקיה, ובכלל זה יישובם המחודש של הפליטים היוונים, ראו: Mazower 1991: 60-65. על הוויכוח שטרם הסתיים בין ההיסטוריונים בנוגע לעלות קליטתם של הפליטים אל מול התועלת הכלכלית שהביאו למשק המדינה ראו, למשל: Kontogiorgi 2003.

and Veremis 1993). עידוד הייצור המקומי לא רק באמצעות הטלת מכסי מגן כבדים על סחורות מיובאות המתחרות בייצור המקומי, אלא אף באמצעות הגברת הפיקוח הממשלתי על ניהול סחר החוץ נועדו לשחרר את המדינה היוונית מהתלות במטבע חוץ, החסר. כך הלך המשק היווני והתכנס לכדי משק אוטרקי, השואף לספק את צרכיו בעצמו.

חדלות הפירעון, שעליה הכריזה ממשלת יוון, עוררה מבוכה בקרב הנושים הזרים בעולם. מכתבים בהולים ששלחו ספקים מחוץ ליוון לאנשי עסקים יהודים בסלוניקי מלמדים על ניסיונות מגוונים של נושים להבטיח פירעון של החובות, גם אם חלקי או דחוי. מנהלים של בנקים מסחריים יהודיים שימשו סוכני הסברה של הממשלה בקרב הנושים הזרים (Meron 2001: 115-133). כך, למשל, השתמר בארכיון בנק אוניון (Banque Union) מכתב של ז'ק גטניו, מהתפוצה היהודית-סלוניקאית במרסיי, שבראשית יולי אותה שנה פנה לידידו אלברט נחמה, מנהל בנק אוניון בסלוניקי, ולאחיו יוסף נחמה, מנהל בנק דה-סלוניקי, בבקשה לעדכן אותו מה שער החליפין האפקטיבי של הדרכמה אל מול הפרנק הצרפתי. לדבריו, משרד המסחר ומשרד החוץ עוסקים נמרצות בהשגת הסדרים מתאימים להשבת חובות הסוחרים היוונים לספקים הצרפתים. כדי להדגים את חרדתם של הנושים הצרפתים סיפר גטניו כיצד אחד מעמיתיו הצרפתים הצליח לפדות חלק ניכר של החוב מבעל חוב יווני שמונה ימים לפני השעיית החובות בידי ממשלת יוון. הוא ביקש את חוות דעתו של נחמה בנוגע לאפשרויות שבחונם נושים צרפתים במטרה לפדות את חובותיהם על ידי פיצוי או מסלקה יוונית, קרי שליחה של מוצרים יווניים, במקום מט"ח, לנושים.¹⁹

למרות השעייתם של החובות המסחריים הזרים לא שומטו החובות. בחינת התכתבויות בין הנושים הזרים ללקוחות היוונים של הבנק היהודי, יהודים ולא-יהודים, מלמדת על מגוון ההסכמים שנכתרו בין הנושים הזרים לבעלי חובם היוונים. ההסכמים האלה הותאמו בדרך כלל להיקף המסלקה (Clearing) (מלאה או חלקית) שנקבע להשבת חובותיה של יוון עם ארצו של הנושה הזר.²⁰ כך, למשל, הסכמי מסלקה (Clearing agreements) מלאים הותאמו לנושים מגרמניה: הללו פרעו את חובם ביוון כנגד סחורות חקלאיות יווניות, בעיקר טבק.²¹ נושים ממדינות שלא חתמו על הסכמי מסלקה עם יוון (כגון בריטניה) תבעו

19 J. Gattegno, Marseille, to ראו: שפת המסחר הנהוגה, ראו: Banque Union, SA, Salonica, 6 July 1932, YIVO, Greece, RG 207, FO. 156

20 המחסור במט"ח בשנות השלושים של המאה ה-20 הביא לידי היווצרותה של מערכת הסכמי מסלקה (מלאה או חלקית) בין מדינות, לא רק ביוון. המערכת פעלה כך: היבואן הפקיד את מחיר הרכישה של הטובין במטבע המקומי (ביוון: הדרכמה) אצל סוכנות המסלקה הלאומית של ארצו, וזו הפקידה סכום זהה לזכות סוכנות המסלקה של המדינה המייצאת. מוסד זה שילם ליבואן במטבע המקומי של הארץ המייצאת. לפי הנדרש, קיזזו הסוכנויות את הסכומים ותבעו את היתרה. לדיון מפורט על הסכמי המסלקה בין יוון למדינות הסוחרות עמה ראו: Mazower 1991: 203-235. על הסכמי המסלקה הייחודיים שהנהיג המשטר הנאצי ראו: Feinstein, Temin and Toniolo 1995: 57-61.

21 ראו: Nollische Werke, Weissenfels, Berlin, to Banque Union, SA, Salonica, 13 August 1932, YIVO, Greece, RG 207, FO. 156

את חובותיהם במזומן או בהסכם פריסת תשלומים מיוחד, שלעתים קרובות הביא את בעלי החוב היהודים (וגם היוונים) לידי התרוששות. השינויים התכופים בשער הרכמה אף הגדילו את את חובותיהם של הסוחרים המקומיים במטבע חוץ.²² עם זאת, בשל המגבלות שהוטלו על היקף היבוא (מכסות) והחלת המדיניות של מכסי מגן כבדים בשילוב עם השפל העולמי והמשבר הכלכלי היווני הצטברו סחורות במחסניהם של היבואנים. בו בזמן העניקו הספקים הזרים הנחות מפליגות לבעלי החוב המקומיים כדי לאפשר להם לפרוע את חובותיהם. בשל כך גדלו ליבואנים מסוימים הרווחים על הסחורות שהצטברו במחסניהם קודם להשעיית החובות המסחריים. צעד זה שיפר במידה ניכרת, אם כי זמנית, את מצבן הפיננסי של חברות יוניות אחדות, בכללן חברות יהודיות. בנסיבות אלו יכלה, למשל, הפירמה היהודית 'חננאל א' נער ושות', שייצרה ושיוקה מכשירי כתיבה וציוד משרדי, להשתקם.²³ ואולם בטווח הארוך פגעה אנושות השעיית חובותיהם של הסוחרים המקומיים היוונים, בכללם היהודים, לספקים הזרים באמון בין היצרנים הזרים לסוחרים היוונים.

כבר בתחילת שנות השלושים, עוד לפני ההכרזה על חדלות הפירעון ב־1932, היה השוק הסלוניקאי שוק של קונסיגנציה (הפקדה), בייחוד בכל הנוגע למוצרים מיובאים: היצרנים הזרים שיגרו את מוצריהם, והמקבלים, לאחר שהצליחו למכור את הטובין, שילמו את תמורתם. אף שיצרנים זרים העדיפו לשווק את מוצריהם בעצמם כדי להרוויח או לפחות לפרוע את הוצאות הייצור, העניקו הסיכונים שבסחר עם שווקים רחוקים והסבל ממחנק האשראי ביוון לסחר באמצעות צד שלישי אמין יתרון הן ליצרן הזר הן לסוחר היווני. בנסיבות האלה כללו בדרך כלל עסקאות הקונסיגנציה בנק מקומי דוגמת בנק אוניון, שהיה בבעלות יהודית סלוניקאית. יצרנים זרים, ובכלל זה ספקים זרים, שפעלו בשיטה זו מסרו סחורות לבנק בעבור לקוחות יוונים (יהודים ולא־יהודים), והתשואה (הפדיון, ההכנסה) מהמכירה פוצלה בין הצדדים (הספק והבנק) לפי הסכם שנקבע מראש. בעליה המקוריים של הסחורה (קרי היצרן) החזיק בבעלות עליה עד שנמכרה. יתרה מזו, היצרן יכול היה לסיים את תהליך המשגור (consignment) על ידי הדרישה להחזיר את הטובין. ככלל נמשך המשגור משך זמן מסוים, ולאחריו, אם לא נמכר המוצר, הוא הוחזר באמצעות הבנק לבעליו בחו"ל.

בשל השעיית ממשלת יוון את החובות המסחריים הזרים באפריל 1932 תבעו ספקים זרים בחזרה את סחורותיהם באמצעות הבנק. כך, למשל, נמצאות בארכיון בנק אוניון הודעות רבות ששלחו לבנק נוטריונים על שטרות חליפין שלא כוברו (of protested bills of exchange). הנוטריונים האלה תיעדו את אי־תשלום החוב על שטרי המטען (of protested bills of lading) שהועבר בלב ים. קשיים גדלים והולכים של הספקים הזרים בגביית חובות

22 לדוגמאות להסכמים שנכרתו בין נושים זרים לבעלי חוב יוונים, יהודים ולא־יהודים, התואמים את ההסכמים שהיו ליוון עם ארץ הנושה ראו: Meron 2011: 117-123.
23 ראו: Hananel E. Naar & Co. BA/4478, 4 December 1936, CAHJP Gr/Sa FO 346.

מהסוחרים היוונים העלו את הצורך שלהם בנציג מקומי, שכן העברת שטר החוב לנציגו המסחרי של היצרן הזר הבטיחה בדרך כלל את פירעון החוב.²⁴ עסקאות הסחר החדשות, שנעשו לאחר השעיית החובות המסחריים הזרים של יוון, משקפות את הגברת הפיקוח הממשלתי על סחר החוץ. כך, למשל, הסחר עם מדינות הבלקן, שמילאו בו היהודים תפקיד חשוב גם לאחר חלוקתו של ההינטרלנד המקדוני בין המדינות החדשות בבלקן (1912-1913), כמעט השתתק. סחר זה התאפיין ביצוא מוצרים חקלאיים ממדינות הבלקן ליוון או ליצרנים מערביים וביבוא מוצרי תעשייה מערביים אל מדינות הבלקן, בעיקר ליוגוסלביה (המדינה העיקרית שהיתה מעורבת בסחר המעבר מאז סיפוח סלוניקי ליוון), דרך נמל סלוניקי. סחר החוץ של יוגוסלביה התנהל באמצעות קו רכבת מיוחד שהגיע מבלגרד (1926) לאזור הסחר החופשי הנפרד שהוקצה למדינה זו בנמל סלוניקי ופעל לסירוגין מ-1927 (1927-80; 77-70; Meron 2011: 70-71; Baxevanis 1963: 13-16) ומשם דרך הים ליצרים ברחבי העולם. ברם, החוזים החדשים שחתמה יוון עם שכנותיה בבלקן (עם יוגוסלביה ב-1932; עם רומניה בספטמבר 1933) הטילו פיקוח ממשלתי כבד על הסחר עמו, ודיכאו אף את סחר המעבר היוגוסלבי דרך נמל סלוניקי.²⁵ הפגיעה בסחר עם המדינות הגובלות ביוון מצפון מרמזת גם על מקומה הנחות של מקדוניה ונמלה סלוניקי בסדר היום היווני. תוצאות מדיניות זו ניכרו בשנות השלושים כשעדיין היה היצוא מנמל סלוניקי גדול במחצית מזה שיצא מפיראוס, אך היבוא אליו קטן פי שבעה לעומתו (Hekimoglou 1997: 148-149). כך החלו סוחרים יהודים בצפונה של יוון לחפש שווקים חדשים באזורי ביקוש יוניים צומחים שהיו מועדפים על הממשלה דוגמת אתונה רבתי. בפנותם אל הקהלים במדינת הלאום היוונית החלו הסוחרים האלה לפרסם את מיזמיהם ביוונית נוסף על הצרפתית,²⁶ ואף העניקו לעסקיהם שמות השאולים מהמיתולוגיה היוונית. זאת ועוד, בשל השאיפה לחמוק מהרגולציה המכבידה של הפקידות הממשלתית היוונית נמנעו היזמים מלהיכנס לתחומים שבהם היתה הממשלה הלקוח העיקרי או הבלעדי דוגמת בנייה או ייצור של כלי נשק ותחמושת, ולעתים אף

24 בקרב הנציגים המסחריים אפשר היה להבחין ביהודים מקומיים דוגמת שמואל גדליה ייני, שייצג ספק מלט איטלקי, וסייע לו בגביית חובותיו מחברות יווניות. ראו: Banco di Roma, Milano, to Banque Union, SA, Salonica, 15 July 1932; 19 July 1932; 1, 2 August 1932, YIVO, RJCS, Greece, RG 207, FO. 156; Bassani, Venezia, to Banque Union, SA, Salonica, 25 July 1931; 19 July 1932, YIVO, Greece, RG 207, FO. 156 G.

25 כך, למשל, על פי ההסכמים האלה התנהל הסחר בין יוון ליוגוסלביה באמצעות שוכרי תשלום מיוחדים (bons de caisse) שהנפיק הבנק המרכזי של יוון למען יצואנים יוגוסלבים, שתאם ערכם לתשלום את הסכום בדרכמות. השוכרים, שנקבו בדרכמות, נועדו לפירעון נגד איגרות המרה לדינרים שהנפיק הבנק המרכזי היוגוסלבי, ושהוגבלו לשימוש לתשלום בעבור סחורות יווניות מיובאות בלבד (Mazower 1991: 219).

26 השפה הצרפתית היתה מקובלת בקרב הסוחרים היהודים והיוונים שהיו רשומים בלשכת המסחר של סלוניקי לפחות עד ראשית שנות השלושים. ראו: Molho 2005: 157.

יצאו מהם. התחומים האלה התרחבו בעיקר בשנות השלושים, אז יזמה הממשלה פרויקטים של תשתיות להעסקת ההמונים המובטלים בשל השפל בענפים דוגמת הטבק (ראו להלן) (Meron 2011: 134-171).²⁷

אמנם מגבלות וקשיים אלו היו משותפים ליוזמים יהודים ולא-יהודים, אבל העלייה בצורך בקשרים אישיים עם הפקידות הממשלתית היוונית הציבה את רוב היוזמים היהודים, רובם מסלוניקי, בעמדת נחיתות כפולה: בדומה לאלוהיות העסקיות הסלוניקאיות סבלו גם אלה היהודיות מאפליה הטמונה בעצם מיקומם הגאופוליטי באזור הספר החדש של המדינה היוונית. אבל שלא כאלוהיות היווניות, שהיו חבריהן בעלי מעמד פוליטי דומיננטי, חסרו האלוהיות היהודיות, השייכות למיעוט, בדרך כלל את הקשרים עם הפקידות הממשלתית, שהלכה התערבותה בחיי המסחר והתעשייה וגברה במשק האוטרכי היווני שהלך והתבסס. ההיסטוריונית הכלכלנית היוונייה מרגריטה דריטסאס הורתה בכמה מחקרים על קשרים עסקיים סבוכים שכרכו הון עם פטרונות פוליטיות ביוון שבין שתי מלחמות העולם. לדבריה, אלוהיות יווניות מקומיות (לא-יהודיות) זכו למעמד מועדף (גם לעומת אלוהיות יווניות מהתפוצה) בבנק הלאומי היווני, שבדרך כלל ייצג את ענייניהם במסחר ובתעשייה כאחד (Dritsas 1992, 1994, 2003). מחסור מובנה בקשרים עם האלוהיות הלאומיות השולטות הכביד אפוא בייחוד על הסוחרים והיצרנים מהמיעוט היהודי בסלוניקי, שניזונו רבים מהם מהפעילות הכלכלית שעברה בנמל (מירון 2008). בנוסות להתאים את פעילותם לנסיבות המשתנות אימצו היוזמים היהודים אסטרטגיות חדשות כמו הוספת שותף יווני, שהיה חלקן בהשקעה ובתפעול קטן, אבל הוא סייע בקשר עם הביורוקרטיה הממשלתית (Meron 2011: 177-181, 353-355).

מאז 1934, משנקשרה הכלכלה היוונית בטבורה לכלכלת גרמניה – אף היא אומה שנמצאה בחובות כבדים – באמצעות ה'תכנית החדשה' (Neuer Plan),²⁸ נוספו מחסומים כבדים חדשים בפני היוזמים היהודים. מאז יישומה של התכנית בספטמבר 1934 החלה יוון להשתלב באזור המסחר שהובילה גרמניה הנאצית: גרמניה נעשתה לשוק הזר העיקרי למוצריה הראשוניים (תוצרת חקלאית ומוצרי כרייה יוניים), ויוון – לאחד השווקים

27 על מצבם העגום של ההמונים היהודים בתקופה זו ראו: Hekimoglou 2002.
 28 ה'תכנית החדשה' (Neuer Plan) היתה תכנית כלכלית שגיבש שר הכלכלה של היטלר, הילמר שאכט (Hjalmar Schacht), כאסטרטגיה פיננסית למימונה של מכונת המלחמה הגרמנית. באמצעות שליטה דיקטטורית נאצית בתעשייה ובמסחר הגרמניים לא יכלו עוד חברות גרמניות לפעול בחופשיות, אלא בפיקוחו הקפדני של שאכט. מכיוון שגרמניה לא יכלה לשלם לנושים הזרים ישירות בשל מחסור בחליפין, חושבו חובותיהם במטבעות זרים מחדש בערכיהם המופחתים של המטבעות שבהם נקבעו החובות המקוריים כנגד ערכו הישן של המארק הגרמני. בעיקר נפגעו מהתכנית מדינות חלשות כגון מדינות הבלקן ומדינות בדרום אמריקה, שכן משלוחיהם לגרמניה נזקפו 'לזכותם' במארקים גרמניים 'חסומים', שהיה אפשר להשתמש בהם רק לרכישת מוצרים גרמניים. בתוך זמן קצר נחתמו הסכמי מסלקה בין גרמניה למדינות שסחרו עמה, ככללן יוון. לסקירה מקפת ראו: Meron 2011: 103-104.

שיצרה גרמניה למוצרית התעשייתיים, בכללם נשק. לפי המדיניות שאכף שר הכלכלה של גרמניה הילמר שאכט קנתה גרמניה תוצרת חקלאית ביוון במחירים גבוהים ממחירי השוק (כדי לעודד את הרכש היווני שנקנה באשראי המצטבר), ושילמה בעבורם ברייכסמארקים (Reichsmarks) שהצטברו בחשבונות 'חסומים' בגרמניה, ושהיה אפשר לקנות בהם מוצרים גרמניים, בעיקר נשק מיושן, במחירים גבוהים (Weitz 1997: 186-188). בשנת 1936 עלה היקף היצוא של יוון לגרמניה על היקף היצוא של גרמניה ליוון, והותר את יוון עם אשראי של 34.5 מיליון רייכסמארק בגרמניה. החשש המתמיד מפני פחות של הרייכסמארק הגרמני הקשה על מקבלי ההחלטות ביוון בשלהי שנות השלושים כשניסו להשתמש באשראי זה כערוכה להלוואות מבריטניה (Freris 1986: 88-89).

התגובה הציונית לנוכח המשבר הכלכלי ביוון

סקירת הפעילות השתדלנית היהודית של הארגונים הציוניים אל מול נציגים רשמיים יוונים בארץ ישראל המנדטורית (למשל קונסול יוון בירושלים) וביוון אל מול משרד החוץ של יוון מסייעת להאיר את השלכות המשבר על יזמים יהודים. יומיים לאחר השעיית החובות שהכריזה ממשלת יוון ונסקרה למעלה פנו נציגי ההסתדרות הציונית ביוון (החתימה קשה לפענוח) ממשרדם שבסלוניקי לוועד הפועל של הסוכנות היהודית בירושלים: 'משבר כלכלי חסר תקדים מאיים להרוס את יסודות החיים היהודיים במדינה שלנו. בסלוניקי, וברוב ערי הפרובינציה, מרבית בתי המסחר היהודיים נאלצים להשעות את תשלומיהם'.²⁹ הנציגים הציונים מסלוניקי מתארים כי שלא כלפנים, גילויי האנטישמיות בערים מתרבים, ומאיימים על שלומה של האוכלוסייה היהודית. לראשונה הם מדברים על שאיפתם של יהודים להצטרף אל קהילת המהגרים מיוון שנוצרה בארץ ישראל מאז 1925. לדבריהם, במשרדי ההגירה של ההסתדרות הציונית ביוון התקבלו עשרות בקשות להגר מאנשים שכבר פירקו (הנזילו) את עסקיהם בסלוניקי ומעוניינים להגר לפלשתינה בכל מחיר.

29 במקור מצרפתית: 'Une crise économique sans précédent, qui s'éternise est en train de détruire les bases de la vie des juifs de notre pays. A Salonique, ainsi que dans la plupart une très grande partie des maisons des commerces juifs se voient dans l'obligation de suspendre leurs paiement, et une masse toujours plus grande de personnes nécessiteuses se voit co[n]trainte d'avoir recours aux services communaux pour s'assurer l'existence. On ne voit aucune issue à cette situation, accentuée par un pessimisme que nous croyons justifié'... הפועל של הסוכנות היהודית, מחלקת העלייה, ירושלים, 29 באפריל 1932 כ"ד בניסן ה'תרצ"ב, אצ"מ, S6/2533.

הקפיטליסטים האלה בטוחים ביכולתם לבנות מחדש את עסקיהם הודות להריצותם, לפיכחותם (כך במקור) ולשאר רוחם להתאים עצמם לתנאים הארץ-ישראליים.³⁰ פנייה דומה להגדלת מספר אשרות העלייה (סרטיפיקטים) ליהודי יוון הגיעה לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית בירושלים מאברהם רקנאטי, נשיא הסתדרות המזרחי ביוון, הפלג הציוני השני.³¹ לפניות האלה נוספה לאחר יומיים (ב-26 במאי 1932) פנייה רשמית של ה'קהילה הסלוניקאית' שכבר היתה בארץ ישראל. דבריו של ממלא מקום יושב ראש הסתדרות עולי סלוניקי, יוסף עוזיאל, מחזקים את דברי קודמיו על המצוקה שהקהילה היהודית בסלוניקי ויזמיה נמצאים בה.³² גישה דומה הציג ליאון רקנאטי, שכבר ב-1929 נבחר לנציגם של יהודי יוון בוועידה העולמית בלונדון, שהתכנסה לדון בהקמת הסוכנות היהודית. בדברים שנשא בז'נבה באוגוסט 1932, במסגרת דיונים על הקמת הקונגרס היהודי העולמי, הסביר רקנאטי את השפעותיו המצטברות של המשבר הכלכלי המתמשך ביוון, שהורגש עוד מימי השרפה בסלוניקי ב-1917, על האוכלוסייה היהודית בה. וכך ציטט מדבריו אשר מואיסיס, ידידו וחברו לדרך הפוליטית הציונית:

70 אחוז מאוכלוסייתנו מתקיימים מתמיכה ציבורית. תשאלו איך יכולה הקהילה היהודית בשלוניקי [אכן!] לספק צרכים אלו? ובכן רבותי, קהילתנו היתה פעם עשירה; היא חיה עכשיו מהרכוש, שדורות קודמים, בנסיבות יותר טובות, אספו. כיום, היא

30 מצרפתית: 'Toutefois, nous recevons quotidiennement des dizaines de demandes d'émigrants qui ont déjà presque liquidé toutes leurs affaires à Salonique, et qui veulent se rendre en Palestine coûte que coûte, sûrs de pouvoir se recréer une situation grâce à leur labeur, à leur sobriété, et à leur esprit d'adaptation aux conditions palestiniennes'

31 הסתדרות המזרחי לארץ יוון, אברהם רקנאטי, סלוניקי, אל מר פרבשטיין, חבר הוועד הפועל ומנהל ההגירה למעמד הבינוני בארץ ישראל, 24 במאי 1932, ב אייר תרצ"ב, אצ"מ, S6/2533.

32 לדבריו: 'ממכתבים פרטיים, מעיתוני סלוניקי, מפי הבאים יום יום משם, נודעו לנו דברים מזעזעים על מצב היהודים בסלוניקי. קהלה מפוארת זו, שנקראה בצדק עיר ואם בישראל, הולכת ונחרבת. בעקבות התדרדלותה הכלכלית של העיר, מצב התווה השורר בכסף המדינה, הדרכם [=דרכמה] ועל כל אלה רוח השנאה לישראל המתבטאת בחרם כלכלי למעשה, בהשפלה תמידית ובהסתה גלויה שנתנה אותותיה לא פעם, חיי היהודים בסלוניקי נעשו קשים מנשוא. רוב בעלי הרכוש או אברו להם כל הונם, או עזבו בעוד מועד את העיר, והנשארים נמקים במחסור, מתלבטים בתוך אווירת משטמה המעיקה ביחוד עליהם למודי הקוממיות של התקופה האחרונה שבה היו הם היסוד השליט והמתווה חותמו על כל העיר, מקרי אבוד לדעת הולכים ורבים ביניהם וחזיון הטמיעה של הדור הצעיר ממרר חיי יהודים אלה אשר גדלו על יהדות מסורתית ולאומית ספוגה קרובה וגאון. מאות ואלפי משפחות נושאות עתה עיניהם לארץ ישראל כאל עוגן והצלה ואל חוף המבטחים היחידים בים הסוער של חייהם. זרם זה הביא כבר אל הארץ רק במשך השנה האחרונה כאלף נפשות, ויש להעיר ולהרגיש שבמקצת הודות להדרכתנו, ובעיקר הודות לרוח המסירות לעבודה, האופי הנוח, ההסתפקות במועט שלהם, הצליחו כל המהגרים להסתדר, רובם בתל אביב ומיעוטם בחיפה, בירושלים ובמושבה הקטנה קרית שאול'. יו"ר הסתדרות עולי סלוניקי, תל אביב, יוסף עוזיאל, אל הסוכנות היהודית לארץ ישראל, ירושלים, ד' אייר תרצ"ב, אצ"מ, S6/2533.

הוכרחה למשכן את כל נכס־דלא־ניידי שלה, ובמשבר הנוכחי היא מחוייבת כבר לסלק את התחביביותיה. המטבע שלנו (הדראכמה) איבד בשנה האחרונה 80 אחוז מערכו. ואם נושינו ימכרו את כל המקרקעים שלנו, לא נוכל למלא אחר דרישותיהם. אתן לכם דוגמא: הג'וינט הלווה לקהילתנו ב־1925 20,000 דולר, על מנת לבנות שיכונים לקרבנות התבערה הגדולה שהחריבה את שלוניקי [אכן!] ב־1917. ההלוואה הזאת היוותה שלישי מערך הבתים הבנויים. את השליש השני התחייבה לתת הקהילה, והשליש השלישי היו צריכים לגייס האומללים בעצמם, שהתחייבו לשלם את חובם לג'וינט בשיעורים שנתיים... אם המסכנים הללו רוצים לשלם לג'וינט רק חלק מחובם, הם יהיו מחויבים לפי השער העכשווי של הדולר, למכור את בתיהם הקטנים ועדיין ישארו בעלי חוב לג'וינט.³³

ואולם בשעה שהלך והחמיר המצב הכלכלי ביוון, המשיכו הבריטים להציב מחסומים לכניסתם של מהגרים יהודים לארץ ישראל. תיאוריו של עוזיאל מתאמתים גם בדו"ח שהגיש, ככל הנראה (אין חתימה בסוף המכתב, עותק), ד"ר דוד ורנר סנטור, שליח הוועד הפועל של הסוכנות היהודית לענייני עלייה, שביקר בסלונקי ב־11-15 בדצמבר 1932.³⁴ סנטור פנה לפרופ' זליג ברודצקי, חבר המנהל המדיני של משרד ההנהלה הציונית בלונדון, ערב התכנסות הקונגרס הציוני בפראג, וביקשו לשאת ולתת עם הציר היווני בלונדון במטרה להכשיר את הדרך לעלייתם של בעלי הון בינוני מקרב יהודי יוון. לדבריו:

מאז התחילה יציאה בהמון מסלונקי, המתפשטת בכל העולם, ובשנים האחרונות אנו עדי ראייה להמון עולים לארץ המביאים אתם גם הון וגם מומחיות במקצועות שונים שיהודי יוון הצטיינו בהם. יחד עם זאת, יש לציין שבסלונקי עצמה נשארו עדיין יהודים בעלי הון בינוני שהיו רוצים לעלות לארץ ולהשתקע בה לו יכלו להוציא עמם את כספם. זה היה פותח דרך ואפשרויות קליטה לעולים מחוסרי אמצעים מהעיר הזאת. אולם דבר כזה בלתי אפשרי כאשר קיים חוק ביוון האוסר הוצאת הון. וגם לתיירים היוצאים אין מרשים לקחת עמם יותר מ־20 לא"י ולכן בהגיע סוג תיירים זה לארץ הם נחשבים לחשודים ומוחזרים למדינתם.³⁵

33 מתוך רשימה מיוחדת שהעביר אשר מואסיס המנוח לדוד א' רקנטי. ראו: רקנטי תשל"ב: 491. על חובותיה של הקהילה היהודית בשנות השלושים ראו: Meron 2014.

34 הפונה מדווח על המצב המיוחד שבו נמצאים יהודי יוון בכלל ויהודי סלונקי בפרט. האניות האחרונות המגיעות מסלונקי לארץ ישראל מביאות המון עולים, ביחוד מסוג התיירים, והממשלה הבריטית אחזה בזמן האחרון בשטה חמורה ואכזרית להחזיר את התיירים Wholesale [= 'בסיוטאות'] לארצם. כשבוע זה הוחזרו 52 איש בבת אחת, כל אלה שרצו לעבור דרך ראס־אל־נקורה [...] מצד אחר הגיעו לידינו עיתוני יוון המלאים הסתה חריפה נגד היהודים ומאיימים בהכרזת מלחמה נגד יהודי סלונקי [...] המהווים כיום צבור חשוב ורב הכמות בארץ' אל פרופ' ז'ליג ברודצקי, לונדון (ללא שם הכותב), 24 ביולי 1933, אצ"מ, S25/5282.

35 ההדגשה במקור, שם.

סנטור ניסה למשוך בעלי הון מיוון לארץ ישראל, ולשם כך ניסה להסיר את המחסום הכבד שניצב לפני המהגרים הקפיטליסטים מיוון: איסור העברת הון. הוא ביקש אפוא מברודצקי שבלונדון לפתוח במשא ומתן עם ממשלת יוון בדרישה 'לאפשר לאותם היהודים הרוצים לעלות לארץ על מנת להשתקע בה להוציא את כספם ורכושם אתם, אם בצורת כסף או בסחורה'.³⁶ לא ברור עד כמה הצליח השליח הציוני לסייע לעלייתם של בעלי הון מיוון. ברם, כבר ב-13 בדצמבר 1932 דיווח העיתון היהודי 'לה פרוגרס' (*Le Progrès*), שראה אור (בצרפתית) בסלונקי, בהסתמכו על מקור בצרפת כי כאלפיים מהגרים יהודים העבירו עמם אף הון ניכר מסלונקי לארץ ישראל המנדטורית.³⁷

אף שתיאוריהם של הנציגים הציונים נראים מופרזים ומוטים במטרה ליצור לחץ להגדיל את מספר האשרות המוקצות ליהודי יוון, מידע שנשאב מתעודות של ארכיון בנק אמר (*Banque Amar*), שניצל מידי הנאצים, מעלה תמונה דומה של קריסת עסקים יהודיים, הכוללת פשיטות רגל ופירוק שותפויות³⁸ והגירת יזמים כפתרון למצוקה (Meron 2011: 125-128). ואולם שלא כשנות העשרים, אז דובר על התפוצה הסלונקאית האליטיסטית שהתקבצה בכרכים צרפתיים (Morin 1989), נראה כי מאז 1932 פנו היזמים היהודים מיוון יותר לארץ ישראל ופחות לצרפת.

הגירה לארץ ישראל כאסטרטגיה יזמית

מאז שנות העשרה ובמהלך שנות העשרים העדיפו יהודים מסלונקי להגר לצרפת, ובערים פריז, מרסיי וליון הלכו והתגבשו קהילות של יוצאי סלונקי.³⁹ הכניסה לצרפת נחשבה קלה למהגרים האלה, ולא רק בשל היעדר מחסומי השפה, שאותה למדו בבתי הספר של אליאנס. שלא כמו בארצות הברית, יעד ההגירה המסורתי של יהודים ממזרח אירופה וממרכזה, שכבר פיקחה על ההגירה אליה,⁴⁰ במחצית הראשונה של שנות העשרים, התאפיינה צרפת באי-יציבות חוקתית, וטרם הוקמו משרד ממשלתי שיפקח על ההגירה

36 שם.

37 Constantopoulou and Veremis, 1998, no. 67, p. 218. העברת ההון בידי מהגרים מיוון לארץ ישראל אולי מסבירה את הגדלת מספרן של אשרות הכניסה לארץ ישראל (סרטיפיקטים) שהוקצו ליהודי סלונקי לחצי השנה שמראשית 1933, מ-100 ל-110 אשרות.

38 למסקנה דומה ראו: Ρούπα και Χεκίμογλου 2004: 37.

39 ראו: 'Marseille est une Salonique non pas séfaraide, mais française. C'est aussi un grand port, ou l'on peut pratiquer les mêmes activités qu' à Salonique. C'est à peu près le même climat méditerranéen... C'est le même mode de vie...' (Morin 1989:90)

40 על חוק האזרוח וייסוד מנהלת האזרוח הפרלית בארצות הברית ב-1906 ראו: Bloemraad 2006.

או מנהלת הגירה שתנהל את כניסתם של מהגרים אליה.⁴¹ הן מלחמת העולם הראשונה הן הניוון הדמוגרפי המוקדם של אוכלוסיית צרפת, שחוותה את 'מעבר התמותה' (הירידה הגדולה המדורגת בתמותה במעבר מחברה קדם-תעשייתית לחברה מודרנית) ואת 'מעבר הילודה' (הירידה המתאימה בילודה) כמעט בעת ובעונה אחת, איימו על כוחה הצבאי של המדינה, על תשתיתה התעשייתית ועל יוקרתה, בייחוד לעומת אויבתה גרמניה. בנסיבות האלה נחשבה צרפת, לפחות עד 1926, מדינה חופשית ומתקדמת ביותר כמדינה מארחת, המקדמת בברכה מהגרים לתוכה. אף שכבר ב-1917 חויבו זרים לרכוש ולחדש תעודת זהות שקבעה את תנועתם הגאוגרפית ואת סוג העבודה שבה יכלו לעסוק, רק ב-11 באוגוסט 1926 נוסדה על פי חוק הסוכנות לפיקוח על ההגירה, והיא אסרה להעסיק מהגרים שלא היו בעלי תעודת זהות כזאת, והטילה על המעסיקים את האחריות לבדיקתה (Bonnet 1976: 145-150).

צרפת נחשבה יעד מועדף בייחוד ליהודים מסלוניקי, דוברי הצרפתית,⁴² שהזדהו לא על פי מוצאם הלאומי (יוונים), אלא בצורה על-לאומית כ'יהודי הים התיכון'. היא העניקה למהגרים האלה מעמד מיוחד של מיעוט שנוצר מהגירה, והציעה להם את כל היתרונות של הגנה לאומית צרפתית בלי להכריחם להתגייס לצבא. עד 1927 יכלו אפוא המהגרים האלה להשיג תעודות זהות על בסיס של אשרות מגורים בלי לאכוף עליהם להתאזרח (Morin 1989: 87-88, 148-149). הגירתם של יזמים יהודים בשנות העשרים של המאה ה-20 מסלוניקי לצרפת הביאה לידי פירוקם של עסקים יהודיים, ומכאן להקטנה בהודמנויות התעסוקה הפתוחות לפקידים ולעובדי כפיים יהודים (Skourtis 1992: 238) אצל (Vassilikou 2003: 114). רק ב-1932 הונחו מחסומים חוקיים לכניסתם של מהגרים לצרפת, שנועדו 'להגן על כוח העבודה הלאומי' ממתחרים חדשים על הזדמנויות התעסוקה המצטמצמות בעקבות המשבר הכלכלי העולמי (Bonnet 1976: 161-227).

קפיטליסטים יהודים מסלוניקי המשיכו להגר לצרפת גם בשנות השלושים (Meron 2011: 125-128), ברם ברוזמנית הגיע גל של עולים מיוון גם לארץ ישראל המנדטורית (Rozen 2005: 298-300). בשנים 1932-1938 נכנסו לארץ ישראל המנדטורית 5,651 עולים רשומים (גיל תש"י: 28, לוח 4). גל זה, כמו שנראה, מעיד על כניסתם של בעלי הון מיוון לפי השינוי במדיניות ההגירה הבריטית, והיא שאפשרה גם את הכנסתם של עובדי הכפיים.

מדיניות ההגירה החדשה שאימצה ממשלת המנדט בשנת 1932, ושעתידה היתה להיות בתוקף עד שנת 1936, נגעה לשני משקים נפרדים, היהודי והערבי, ומכאן שהקריטריון לקביעת מכסות ההגירה — מה שכונה 'יכולת הקליטה הכלכלית' של הארץ — נגע לשתי היחידות הכלכליות הנפרדות. כך ממשלת המנדט, שנענתה לדרישתם של המוסדות

41 לא בכדי הדגיש ההיסטוריון הסלוניקאי מיכאל מולכו את השנים 1922-1926 כתקופה המאופיינת בנחשול מהגרים מסלוניקי לצרפת. ראו: מולכו תשכ"ז: 24.

42 ראו מדרוך סאם (Guide Sam) משנת 1930 (Lévy 1930: 140).

הציוניים להקצות אשרות כניסה ליהודים לפי יכולת הקליטה של היחידה הכלכלית היהודית בלבד, הגדילה את מספר האשרות שהוקצו למהגרים יהודים. ההון היהודי, שהיה צפוי לזרום לארץ ישראל הודות לכניסתם של מהגרים יהודים בעלי הון, עתיד היה לתמוך בגידול בתעסוקה היהודית בלי להתייחס לאבטלה המתמשכת במגזר הערבי (חלמיש 2003). כך נקבעו מכסות העלייה של היהודים לפי התנאים שהציבה הכלכלה בבעלות היהודית נוסף על המשורות שהוקצו ליהודים במגזר המוניציפלי ובמנהלה הממשלתית.

בשלהי 1932 יצא, כאמור, סנטור, שליח הסוכנות היהודית, לסלונקי במטרה להמריץ בעלי הון יהודים – שבכוחם היה להעצים את כוח הקליטה של הכלכלה היהודית – להגר לארץ ישראל המנדטורית ואף להעתיק אליה את מיזמיהם. הוא הציע למהגרים הפוטנציאלים לנצל את ההזדמנויות היזמיות החדשות שנפתחו בנמל חיפה החדש, שהיבשת שלו 'בידיים יהודיות', והעלה את האפשרות לייסד מפעלי טבק בארץ ישראל, שבהם יועסקו פועלים יהודים שפוטרו מתעשיית הטבק הקורסת בסלונקי. לדבריו, ההגירה לארץ ישראל המנדטורית היא אפשרות מבטיחה לא רק לפועלים מובטלים יהודים, אלא גם לזימים יהודים.⁴³ בתעודה מיום 4 בנובמבר 1931, שנשלחה מ'המשרד הארץ-ישראלי שלונקי לוועד הפועל הציוני ביי-ס', אפשר להבחין בין מבקשי סרטיפיקטים שהונם נע בסביבות 250 ואפילו 300 ליש"ט, שנענו בשלילה, לבין בקשותיהם של קפיטליסטים שהונם מוערך בכ-1,000 ליש"ט, שנענו בחיוב.⁴⁴ הקפיטליסטים, בעלי האמצעים, היו אמורים להגדיל את יכולת הקליטה של הארץ. מנגד שלטונות יוון, שחששו מהתגברותה של האבטלה בעיר מחמת הגירתם של בעלי עסקים יהודים (Mazower 2004: 406-407), הפיצו תעמולה נגדית, ופרסמו בעיתונות היהודית מאמרים המדגישים את הקשיים שחוו וחוויים מהגרים יהודים ביעדי ההגירה החדשים מחוץ ליוון.⁴⁵

גם המעורבות הממשלתית הגדלה והולכת באוטריקה היוונית המתבססת, שכאמור הגדילה את הצורך בקשרים עם הפקידות הממשלתית לעומת מדיניות 'הנח לעשות' (laissez faire) בארץ ישראל המנדטורית (גרוס 2000א, 2003), דחפה יזמים יהודים מיוון, גם כאלה שלא חסרו קשרים עם השלטונות, להגר אל ארץ ישראל. החלטתו של היוזם היהודי ליאון יהודה רקנאטי, נשיא הקהילה היהודית של סלונקי,⁴⁶ להגר (1933) ממצה שיקולים אלו. וכך תיאר זאת הרי רקנאטי, בנו:

43 מתוך תמסורת שנשלחה מראש לשכת העיתונות הממשלתית בסלונקי למשרד החוץ היווני, 14 בדצמבר 1932. ראו: Constantopoulou and Veremis 1998: p. 218, n. 68.

44 המשרד הארץ-ישראלי שלונקי לוועד הפועל הציוני בירושלים, 4 בנובמבר 1931, אצ"מ S6/2533.

45 לרוגמה למאמר שלראשונה פורסם בעיתון 'איל פואבלו' (*El Pueblo*), הכתוב לדינו, ותרגומו לצרפתית הועבר ללשכת העיתונות הממשלתית היוונית ב-5 בינואר 1933, ראו: Constantopoulou and Veremis 1998: 222-223, n. 70

46 על פעילותו הציבורית והציונית הנרחבת של ליאון יהודה רקנאטי ביוון ובארץ ישראל ראו: רקנטי תשל"ב; עזיאל תשכ"ו.

פיחותי הדרראכמה והתנהגותם של אנשי מס הכנסה והפיקוח על מטבע-חוץ ביוון הפכו את חייהם של אנשי עסקים הגונים לקשים מנשוא. כדי ליישר הדורים היה צורך להפעיל קשרים בחלונות הגבוהים או למשוך את חסדיהם של פקידים ציבור בדרכים אחרות [...] הוא בחר איפוא בארץ שהמטבע שלה יציב והיא נהנית מממשל הגון ואיתן. כך התישבנו בארץ-ישראל שחלק ממשפחתנו [משפחת סאפורטה, משפחתה של מתילדה רקנאטי] כבר ישב בה. (רקנאטי 1984: 23)

פעילות יזמית עסקית של מהגרים בעלי הון מיוון בארץ ישראל המנדטורית

כבר בשנות העשרים, בעקבות התמורות הרדיקליות הדמוגרפיות שחלו באוכלוסיית יוון בשל חילופי האוכלוסין בינה לשכנותיה, החלו מהגרים יהודים ממדינה זו להניע פעילות יזמית בארץ ישראל, ובין השאר הקלה את היערכותם הקרבה הגאוגרפית היחסית של יוון לארץ ישראל. בשנים 1924-1931 נרשמו 815 עולים יהודים מיוון (גיל תש"י: 28, לוח 4). בשנת 1925 נרשמה בתל אביב כחברה זרה חברה יוונית אנונימית ששמה 'סלוניקי-פלשתינה' (*Salonica Palestine, Société Anonyme*), שנועדה לפתח קשרי מסחר בין יוון לארץ ישראל, אבל גם לרכוש קרקעות בשביל המתישבים העתידים להגיע מסלוניקי.⁴⁷ על פי הרשומות, מטרתה של החברה לעסוק בבנקאות, בתובלה ובמיזמים מסחריים ותעשייתיים. הונה של החברה מיליון דרכמות, וכתובתה הרשמית בסלוניקי. לחברה ארבעה עשר מנהלים, כולם מתגוררים בסלוניקי, ומיופה כוחם לפעול בארץ ישראל הוא מנחם אשר קונפורטס, ממרכז מסחרי 90, תל אביב.⁴⁸

היזמים שהגיעו בשנות העשרים יצרו את הקבוצה העתידה לקלוט את בעלי ההון מיוון בשנות השלושים. כבר ב-1927 הצטרף משה קרסו לאהרון רוטלוי מתל אביב לצורך ייסוד השותפות 'קרסו ורוטלוי' תל אביב לייצור הלבשה תחתונה מצמר וכותנה.⁴⁹ ב'מדריך לסוחר במזרח' (*Le Guide Sam: Le Livre d'Or de l'Orient*), שערך בפריז העיתונאי ממוצא סלוניקאי סאם לוי, מופיעות כבר בשנת 1930 חברות שהגיעו בעליהם לארץ ישראל

47 ללא ציון שם המחבר, תשכ"ז.

48 שמות המנהלים: Mardoche A. Benadon, Venizelos 7; Joseph A. Beraha, Platia Emboriou; Samuel A. de Botton, Colombo 24; Saltiel S. Cohen, Colombo 24; Moise H. Ezratti, Dracoulis Palace 6; Acher J. Mallah, Victor Hugo 3; David J. Matalon, Salamine 2; Moise S. Benusiglio, Allatini Han; Ovadia Siaky, Bank st. 8; Moise S. Amariglio, Cross way Alexander the Great and Vassileos Hiraklios; Peppo S Benadon, Edessis Road 5; Abram H. Hassid, Edessis Road 5; Isaac S. Siaky, Egypt Road 40. המקור: 'The Department of customs and trade Government of Palestine', *The Commercial Bulletin*, August 1st 1925 (II, 10), p. 268, Vol II(10), p. 268

49 ראו: Ibid., April 1st 1927 (IV, 4), p. 171

מסלוניקי מיד לאחר כניסתם של הפליטים היוונים מאסיה הקטנה לעיר ב-1924 (Lévy [Palestine] 615-675: 1930). עוד מופיעה פרסומת לאחים קרסו, בעלי קולנוע אופיר בתל אביב, 'אולם המופעים היפה ביותר בכל המזרח' (Ibid.: 658). בפרסומת לחברה 'יצחק רפאל מולכו', העוסקת בתיווך תמורת עמלה (קומיסיון), בייצוג מסחרי, בביטוח, בהעברה ובמשגור (קונסיגנציה), נרשם: 'הפקד את ענייך בפלשתינה בידי הפירמה [הבית] של מולכו'. לפירמה סניפים בירושלים וחיפה, וכתובתה למשלוח טלגרמות אינה אלא (Ibid.:670) jewland.

ברשימת החברות בירושלים העוסקות בסחר במשקאות חריפים, במאפים ובממתקים אפשר לזהות בנקל את 'סאפורטה ואלקלעי' (Ibid.: 663). בתל אביב נמצא ריכוז של עסקים השייכים ליזמים מסלוניקי ברחוב 'מרכז מסחרי', בין השאר בית הדפוס של האחים פאדרו (Ibid.: 671) והסנדלרייה של ארדיטי ובניו (Ibid.: 669). כל חמשת מתווכי הנדל"ן בתל-אביב-יפו המופיעים במדריך הם סלוניקאים, בכללם היוזם הקבלן שלמה פלורנטין, האחים קרסו, מנחם קונפורטס, שלמה מורדוך ואלי ששון, הידועים מחברת 'סלוניקי-פלשתינה' (Ibid.: 663). ברשימת החברות העוסקות ביבוא חומרי בניין (ברזל וכלי עבודה) וחפצים סניטריים מופיעה חברת 'ונציה, מטאראסו ושות' מתל אביב (Ibid.: 665) ו'יצחק אלבו' מחיפה (Ibid.: 674). הקפיטליסטים האלה עתידים היו לסייע לבאים מיוון בשנות השלושים הן בהשגת מקום מגורים הן בקשריהם העסקיים, והם היו הבסיס ליצירת המשאבים הקבוצתיים-אתניים שלהם. הדפוס המוכר של 'הגירת רשרת' שראינו למעלה אצל משפחת ליאון רקנאטי יאפיין גם את היוזמים שיגיעו בגל הגדול בשנים 1932-1936. גל מהגרים זה כבר הושפע מהתמורות שחלו במקומם של היהודים ביחסים הכלכליים הבין-לאומיים של יוון. הצטמצמות הסחר בין יוון למדינות שהלוו לה כספים מאז ייסודה במאה ה-19 (בייחוד אנגליה) והתקשרותה הרשמית עם כלכלת הרייך השלישי בגרמניה באמצעות ה'תכנית החדשה' מ-1934 (ראו לעיל) צמצמו הזדמנויות יזמיות בסחר החוץ הפתוחות לפני סוחרים יהודים. התעצמות האפליה המוסדית כלפי המיעוט היהודי בסלוניקי – שנקטו כל ממשלות יוון, בייחוד זו של וניזלוס, ששלטה לסירוגין עד 1935, ותורצה בתגובה לסרבנותה של האוכלוסייה היהודית להלניזציה – העמיקה את הניכור בין יזמים יהודים לממסד היווני ופקידיו.

חקר דפוסי היזמות היהודית בסלוניקי מתוך תעודות הארכיון בבנק אמר, שניצל מידי הנאצים, והגיע לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מעלה כי בתקופה זו נטו יזמים יהודים להתרחק משני סוגים בולטים של תעשיות צומחות: האחד, תעשיות שהיה הצרכן העיקרי שלהן הממשלה כגון נשק ותשתיות, ובכלל זה תחומים רווחיים כגון בנייה ותובלה. בתחומים האלה, כמו שכבר צוין למעלה, רשתות של יוונים, שהעדיפה הממשלה, חסמו את הכניסה לזרים, בכללם יהודים. השני היה תעשיות הקשורות לגרמניה הנאצית, והבולטת שבהם תעשיית הטבק. שלא כאנשי עסקים יוונים, שהרחיבו את עסקיהם עם גרמניה באמצעות עסקאות מסלקה שנעשו במסגרת הנוסחה 'טבק תמורת נשק', נסוגו יזמים יהודים מתחום זה, שהיה קשור היטב לגרמניה הנאצית (Meron 2011: 99-109).

עיון בנתונים על יותר משלוש מאות בעלי עסקים יהודים שהיו רשומים בלשכת המסחר והתעשייה של סלוניקי באמצע שנות השלושים⁵⁰ מספק מידע גם על בעלי הון יהודים מיוון שהיגרו לארץ ישראל המנדטורית בתקופה הנדונה ועל פעילותם העסקית בארץ המוצא. להלן נגדיר 'בעל הון' מי שהונו נאמד ב־1,000 ליש"ט לפחות (כ־500,000 דרכמות), לפי הקטגוריות של מכסות העלייה המנדטוריות.⁵¹ בכלל היזמים שהיה הונם 1,000-2,000 ליש"ט היו סוחרי טקסטיל. עלייתם של האחים שלתיאל (1932) – שהיו שותפים בחברה 'האחים שלתיאל וכהן', שעסקה בסחר בבדים – הביאה לידי פירוקה של החברה הסלוניקאית.⁵² עסק קטן בהרבה מקודמו שייסד שותפם שנתר בסלוניקי, ובשנת 1936, כשהורגשה פעילות משקית, חבר ליצרן יווני המתמחה בהלבשה לגברים, הוערך במיליון דרכמות.⁵³ יעקב שלתיאל – שהיה שותף בחברה המשגשגת 'בני משה שלתיאל', שעסקה בסחר סיטונאי באריגים, בייחוד אריגי כותנה – היגר לארץ ישראל ב־1934. שותפיו שנתרו בסלוניקי, יוסף ויצחק שלתיאל, המשיכו לנהל את העסק בהצלחה מרובה, והונה של חברתם נאמד ב־1,200,000 דרכמות.⁵⁴ יצחק אלשיך – שהיה, ככל הנראה, הבולט משני בעליה (השני היה בנציון אלשיך) של החברה 'אלשיך ושות', שעסקה בסחר קמעונאי של אריגי צמר, כותנה ומשי, וערכה נאמד בכמיליון דרכמה – היגר לארץ ישראל, והחברה התפרקה בלא תקומה.⁵⁵

עם סוחרי הטקסטיל שהיגרו לארץ ישראל המנדטורית נמנה גם יצחק פלורנטין, שותפו של אחיו ארון בחברה 'ארון ג'קובן פלורנטין ושות' (סיטונאות לממכר בדים), שהיגר לארץ ישראל המנדטורית ב־1933, ונותר שותף סביל (silent partner) בחברה הסלוניקאית. יצחק, אזרח יוגוסלבי, התיישב בתל אביב ועסק בבניין ובמשכנתאות. השניים היו, ככל הנראה, קרוביו של יצחק פלורנטין אחר (בן 27), בנו של פעיל ההסתדרות הציונית ביוון דוד יצחק פלורנטין מסלוניקי. יצחק, בנו של דוד פלורנטין, פעיל ציוני בעצמו ועורך

50 למסד נתונים (הון, עובדים, שותפים וכו') בנוגע לחברות אלו ראו: Meron 2011: 262-295.

51 על התמורות בסיווג זה ראו: חלמיש 2003.

52 החברה המקורית נוסדה ב־1912 ונשאה את השם Francés & Saltiel. עקב התפרקותה בשלהי 1918 ייסד אברהם אלי פראנסס חברה משל עצמו, ואברהם א' שלתיאל נעשה שותף ב־Saltiel Frères & Cohen. ראו: Abram Elie Francés BA/112, 18 October 1935; Saltiel S. Cohen BA/468, 8 October 1937; BA/222 A. Arianoutsos & Co. 7 August 1936, CAHJP Gr/Sa FO 346.

53 ראו: Saltiel S. Cohen BA/468, 8 October 1937; BA/222 A. Arianoutsos & Co. 7 August 1936, CAHJP Gr/Sa FO 346.

54 יוסף ויצחק, אחיו ושותפיו, שנתרו בסלוניקי, הקימו מחדש את השותפות העסקית. לשניים היה נדל"ן הרשום על שם נשותיהם. ראו: Fils de Moise Saltiel BA/4447, 16 November 1936, CAHJP Gr/Sa FO 346.

55 ראו: Altcheh & Co. BA/4686, 15 April 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346.

העיתון הציוני בשפת הלדינו לה רינאסינסייה ג'ודיאה (ראה אור בשנים 1917-1937),
עלה אף הוא לארץ ישראל המנדטורית בפברואר 1933.⁵⁶
הונם המוצהר של סוחרי מתכת ומוצרי חשמל שהיגרו מסלוניקי לארץ ישראל בראשית
שנות השלושים היה קטן מ-1000 ליש"ט. בנבניסטי [אין שם פרטי] מהשותפות 'ספיחה
ובנבניסטי', שעסקה בסחר קמעונאי של חפצי מתכת, היגר לארץ ישראל המנדטורית
ב-1931. הונה של השותפות המצומצמת נותר 300,000 דרכמות.⁵⁷ אלי ספורטה ושמאל
ספורטה, שהיו שותפים עם אחיהם יצחק ספורטה בבית המסחר הוותיק למכשירי חשמל
'האחים ספורטה' (נוסד ב-1918), עלו לארץ ישראל כבר ב-1932, ואילו האה יצחק
נותר בסלוניקי, והמשיך להפעיל את החברה, שהונה נאמד ב-450,000 דרכמות. שמואל
ספורטה, שעלה לארץ ישראל, הפעיל חנות למכירת מוצרי חשמל, והשקיע בתעשיית
הבנייה המתפתחת.⁵⁸ בדומה בשנת 1933 ייסדה החברה הסלוניקאית היהודית 'יום טוב
ספורטה חברה לסחר בעץ' סניף פעיל בארץ ישראל המנדטורית. לחברה, שנשאה את השם
'בני יום טוב ספורטה ושות', הצטרף קרוב משפחה וישמו אלברט בנבניסטי כשותף שווה.
יצחק ספורטה (בנו של יום טוב) ניהל את החברה הארץ-ישראלית, ואילו אחיו, מאיר,
המשיך לנהל את החברה שבסלוניקי, שערכה נאמד ב-1937 בשני מיליון דרכמות (או
4,000 ליש"ט).⁵⁹

תעשיית התובלה האווירית והימית שבבעלות יהודית העתיקה את מרכז פעילותה
מסלוניקי לארץ ישראל המנדטורית כמענה לתחרות החריפה שהעמידה לפניה תעשיית
הספנות היוונית, שנתמכה בידי מדינת הלאום היוונית (מירון 2008). מראשית 1932
כבר החזיקה חברת 'אלאלוף ושות', שהיתה רשומה בלשכת המסחר והתעשייה בסלוניקי,
סניפים בתל אביב, ביפו ובחיפה. החברה, שייסד בשנת 1919 אלי אלאלוף, נשאה את שמו.
משנת 1922 הורחבה החברה לשותפות (*société en nom collectif*), וכללה גם את נתן
אלאלוף וסאם מאיסה. בכלל פעילויותיה ייצגה חברות ספנות (חברת הספנות הצרפתית
Fabre line) וחברות תעופה (חברת התעופה המלכותית ההולנדית *KLM*, חברת התעופה
הפולנית *LOT* וחברת התעופה היוגוסלבית *Aeropot*), עסקה בביטוח, וכללה מחלקה

56 על שותפותם של האחים יצחק ואהרון פלורנטיין ראו: Aron J. Florentin BA/107, 12 October 1935; BA/4635, 30 March 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346 (10 בפברואר 1933), נשיא ההסתדרות הציונית ביוון, סלוניקי, למנחם אוסישקין, נשיא הקרן הקימת לישראל, ירושלים, בבקשה לסייע לבנו, ראו: אצ"מ KKL5/5265.

57 ראו: Sefiha Frères BA/182, 31 March 1936; Sefiha Frères BA/438, 26 June 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346.

58 ראו: Isac Saporta BA/128, 8 January 1936, CAHJP Gr/Sa FO 346.

59 את החברה ייסדו בניו של יום טוב ספורטה, יצחק ומאיר, עקב מותו במאי 1936. ראו: Société pour la Commerce du Bois, Iomtov Is Saporta BA/4387, 15 October 1936; 22 November 1938, CAHJP Gr/Sa FO 346.

ליצוא וליבוא שהתמחתה ביצוא טבק מיוון.⁶⁰ החברה העסיקה שמונה פקידים, והסתייעה באשראי מבנק אוניון הסלוניקאי, שנזכר למעלה.

מוסרי המידע לבנק אמרו שהחברה, שהחלה כחברה קטנה, הגיעה לעמדה מעוררת קנאה בתעשייה הודות לפעילותם ולרוח היזמות של מנהליה.⁶¹ את הסניפים הארץ-ישראליים ניהל אלי אלאוף, ועל המחלקה המסחרית הופקד יצחק כהן. ברם כבר ב-1937 ידוע כי שניים משלושת השותפים, אלי אלאוף וסאם מאיסה, רכשו מגרשים באזור תל אביב.⁶² בדומה חברת 'רווח, מתיה ושות', שנוסדה בשנת 1932 ועסקה גם היא בתובלה בין-לאומית, בעמילות מכס, ביצוא ובמשגור לבתי מסחר ביוגוסלביה, הסיטה בהדרגה את פעילותה לארץ ישראל המנדטורית. בדומה לחברת אלאוף ושות' צלחה גם חברה זו את המשבר הודות לניהול המקצועי של קברניטיה. מחזור השנתי הוערך ב-800,000-1,000,000 דרכמות.⁶³ העתקת פעילותן של חברות תובלה יהודיות מסלוניקי לארץ ישראל המנדטורית התרחשה בעת ובעונה אחת עם עלייתם של פועלי נמל יהודים מעיר זו (מירון 2008).

פניות של מוסדות פיננסיים אירופיים לבנק אוניון בסלוניקי למתן מידע עסקי על אנשי עסקים יהודים שהיגרו משם לארץ ישראל מלמדות גם הן כי היזמים שהיגרו נחשבו בעלי הון להשקעות ביעד ההגירה. הבנקים האירופיים ביקשו לדעת על יכולותיהם הפיננסיות ועל יושרם של המהגרים האלה, המבקשים לייצג במולדתם החדשה חברות אירופיות. כך, למשל, העביר בנק אנגלו-פלשתינה יפו לבנק אוניון, בלוויית דרישה לחיסיון, בקשות למידע מפורט על עמידותו הפיננסית של ז'אק אברהם ביז'ה (Jacques Abram Beja), מהגר מסלוניקי המתגורר בתל אביב.⁶⁴ בנק דרזדנר הגרמני חיפש מידע מדויק על ק"ד אנג'ל (K. D. Angel) בהבטחה מפורשת לשמירה על חסיון המידע הרגיש ולהדדיות במסירת מידע דומה לבנק אוניון בתמורה.⁶⁵ איגוד המחלבות השוויצריות (Swiss Dairy)

60 במקור: 'Elle dispose également d'une branche traitant aussi depuis quelques temps l'exportation de tabacs principalement en déchets, de tabacs dont elle s'est fait une spécialité ayant à son service un spécialiste'. Allalouf & Co. BA/245, 5 September 1936; BA/4525, 25 January 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346

61 Ibid. השו עם זיכרונותיו של ג'קי אלאוף (אלאוף 2006).

62 ראו: Allalouf & Co. BA/4525, 25 January 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346

63 ראו: Revah, Mattia & Co. BA/4715, 28 April 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346

64 The Anglo-Palestine Bank, Ltd. in Jaffa, to Banque Union, SA, Salonica, 12 August 1932, YIVO, RJCS, Greece, RG 207, FO. 156
Barclays Bank (Dominion, Colonial and Overseas), which was amalgamated with The Anglo-Egyptian Bank, Ltd. in Tel Aviv, to Banque Union, SA, Salonica, 18 July 1932, YIVO, RJCS, Greece, RG 207, FO. 156

65 Dresdner Bank, Elberfeld, to Banque Union, SA, Salonica, 22 July 1932, YIVO, RJCS, Greece, RG 207, FO. 156

(Industries Association) ביקש שבנק אוניון היהודי יספק לו מידע על מעמדו הפיננסי של בית המסחר הסלוניקאי לואיס יש' נחמיאס (Lewis Is. Nahmias), והתעניין אם יוכל להמליץ על פירמה זו לייצג אותו בפלשתינה.⁶⁶ יוצא דופן הוא מקרהו של יזם יהודי מסלוניקי שהיגר לפלשתינה כדי לחמוק מתשלום חובות שהותיר ביוון.⁶⁷ סקירה זו של פעילותם העסקית של בעלי ההון מיוון מורה על כושרם של המהגרים האלה ליזום מחדש בארץ ישראל המנדטורית. ניתוח מקרה הבוחן, ייסודו של בנק דיסקונט, יסייע לאשש את הטענה בדבר תנאים נוחים יחסית ליזמים שהציע השלטון המנדטורי הבריטי בארץ ישראל, ויאיר את תהליכי השילוב של בעלי העסקים מיוון. מוסד פיננסי זה עתיד היה לספק אשראי נוח לעסקים שיזמו המהגרים היהודים מיוון בארץ ישראל.

שקיעתה של תעשיית הטבק היהודית ביוון וייסודו של בנק דיסקונט בארץ ישראל

כאמור למעלה, גם לפני עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה ו'התכנית החדשה' סבלו היזמים היהודים ביוון מהמשבר הכלכלי במדינה זו יותר מיזמים לא-יהודים, שכן הכניסה לתעשיות החדשות ולתעשיות הרווחיות הישנות שצמחו באוטרקיה היוונית המתבססת נחסמה בפניהם. אחת הדוגמאות הבולטות היא תעשיית הטבק. מאז כניסתם של הפליטים היוונים מאסיה הקטנה כבר במהלך הקרבות בקיץ 1922 עבר המוקד של כלכלת היצוא היוונית מדומדמנית, שגודלו בפופונוזים ויוצאו לאנגליה לטבק, שגודל יותר משני שלישים ממנו במקדוניה ובמערב תרקה ועיקרו נועד לגרמניה (Mazower 1991: 27-28; Pelt 1998: 85-86). כבר ב-1914 פעלה תעשיית הטבק ביוון במסגרת מונופולים ממשלתיים ובפיקוח ממשלתי קפדני בכל שלב ושלב, החל ברכישת עלי הטבק מהמגדלים וכלה ביצוא עלי הטבק הממוינים או לחלופין ייצור הסיגריות.⁶⁸ אף שמאז 1922 החלה יוון להחמיר את הפיקוח הממשלתי על כל שלבי הייצור והשיווק של תעשיית הטבק המתרחבת, נכנסו יזמים יהודים חדשים לתעשייה זו הן בסלוניקי הן בערי הטבק בפריפריה המקדונית במקומם של מוסלמים ושבתאים (Dönmes) שעברו לטורקיה בחילופי האוכלוסין לאחר הסכם לוזאן (1923).⁶⁹ כך נכנס, למשל, ליאון יהודה רקנאטי

66 ראו: Société Laitière des Alpes Bernoises (Stalden, Emmenthal, Suisse) in Bern, to Banque Union, SA, Salonica, 6 July 1932, YIVO, RJCS, Greece, RG 207, FO. 156.

67 כך הגירתו של אלי אנג'ל גרמה נזקים כבדים לשותפות 'צבי והעליון'. ראו: Sevy & Aelion, BA/4821, 26 June 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346.

68 על המסגרת החוקית שבה התנהלה תעשיית הטבק ראו: Dagkas 2003: 301-305.

69 ראו לעיל סמוך להערה.

לתעשייה הצומחת. רקנאטי מונה לנאמן על רכושו של יזם שבתאי, ידידו, ומשהחליט זה האחרון לחסל את עסקיו ביוון, מכר לרקנאטי את מפעל הטבק שברשותו (רקנאטי 1984: 16-17). בדרמה ובקבאלה, ערי הטבק המקדוניות, יצרו יזמים יהודים שותפויות עם יוונים בבעלות על מיזמי טבק של מוסלמים שעזבו (Hassiotis 2002).⁷⁰ באותו האופן התאפשר למשפחתו של סוחר הטבק היהודי הוותיק יצחק מ' בנבניסטי להרחיב את עסקי הטבק ולהבטיח התנהלות נוחה יותר אל מול הפקידות היוונית המפקחת (Lévy 1930: 898). שותפויות עסקיות בתעשייה זו נוצרו גם בין יהודים יוונים ליהודים גרמנים, שסייעו לטוות רשת קשרים להקלת הסחר המתעצם עם גרמניה של רפובליקת ויימאר. חברת "ל"ח בנבניסטי ויפה' החזיקה משרדים בהמבורג, והפעילה מחסן למיון עלי טבק בקבאלה (Ibid.: 948). אפשר אפוא לסכם ולומר כי אף שמשפרי היזמים היהודים בתעשייה היה קטן בהרבה מאלה היוונים, היו היזמים היהודים משולבים היטב ברשתות המסחר שקישרו בין המגדלים והיצרנים המקומיים לבין תעשיית הסיגריות ברפובליקה של ויימאר (Fleischer 1995).

התהדרקות התלות הכלכלית בין המשק היווני לזה הגרמני מאז עלו הנאצים לשלטון בגרמניה (ינואר 1933) גזרה את דינה של תעשייה זו לרעת היזמים והפועלים היהודים. הכרזתה של גרמניה על התכנית הכלכלית החדשה ב־24 בספטמבר 1934 אמנם הביאה לידי גידול ביצוא הטבק היווני לארץ זו, אבל התנתה זאת בקניית מוצרים גרמניים במחירים מופקעים (Pelt 1998: 112-113).⁷¹ מאז הכרזת הדיקטטורה של יואניס מטאקסה (Ioannis Metaxa) ב־4 באוגוסט 1936⁷² התמצו יחסי הגומלין המסחריים של יוון וגרמניה בנוסחה של טבק יווני תמורת נשק (מיושן בדרך כלל) גרמני (Ibid.: 142-151). כך נהפכה תעשיית הטבק היוונית לקשורה בטבורה לגרמניה הנאצית. ב־בזמן נוצרה נישא חדשה – יבוא נשק מגרמניה הנאצית – שנחסמה הכניסה אליה לאנשי עסקים יהודים, אך היתה נגישה והבטיחה רווחים נאים ליזמים יוונים. בפרט עשו חיל בתחום הזה סוחרים יוונים השייכים לאליטה של הפליטים שהגיעו מאסיה הקטנה, שנחשבו סוכנים חשובים של האינטרסים המסחריים הגרמניים באימפריה העות'מאנית שלפני מלחמת העולם הראשונה, ויכלו להמשיך ולתמוך באינטרסים המסחריים של גרמניה מתוך מדינת הלאום היוונית. נציגים בולטים של אליטה זו תיווכו בין ממשלת יוון לגרמניה בעסקאות נשק (Ibid.: 39, 161-181).

70 המדריך לסוחר במזרח מציין, למשל, את השותפויות סאבופולוס ובנבניסטי (Lévy 1930: 933) ולצריס וקפסטו (Ibid.: 964).

71 ראו לעיל הערה 28.

72 ב־4 באוגוסט 1936, בהסכמתו של המלך היווני, ביטל מטאקסה, ראש ממשלת יוון (1936-1941), את החוקה והכריז על ייסודה של דיקטטורה. במסגרת המדיניות החדשה נאסרה תעמולה אנטישמית וארגונים לאומניים, בכללם הארגון הלאומני הרדיקלי, שאף נחשד בקשרים עם ארגונים נאצים, 'שלושת האפסילון' (EEE) (לעיל הערה 4) ופוזרו. בנסיבות אלו תקופתו של מטאקסה זכורה בזיכרון הקולקטיבי היהודי כתקופה שבה נהנו היהודים מהגנה יחסית. ראו: Fleischer 1995: 7; Mavrogordatos 1983: 203 203-214.

עדויות רבות תומכות בטענה שהתרחקותם של יזמים יהודים מתעשיית הטבק ניכרה בעיקר מאמצע שנות השלושים דווקא כשנראו ניצני ההתאוששות של הכלכלה היוונית. חקר 'תעודות היושר' של יזמים יהודים ולא-יהודים שהגישו בקשות להלוואות לבנק אמר מורה על שתי חברות בבעלות יהודית בתעשיית הטבק לעומת ארבע עשרה בבעלות יוונית בשנים 1937-1935 (Meron 2011: 135-140). עסקי הטבק של שלמה אמאיריליו התמקדו ביצוא בקנה מידה קטן יחסית של שאריות עלי טבק זולים (*tabacs en dechets*) לשווייץ ולחצי האי ערב,⁷³ והחברה היהודית 'רפאל יעקב ורסאנו ושות'" נחשבה יצואן גדול של עלי טבק יקרים (*tabacs en feuilles*).⁷⁴ בית החרושת הידוע לטבק של רפאל ורסאנו, מהספורים שנותרו בבעלות יהודית, נרכש מהחברה היהודית 'נחמיאס ושות'", והיה ממוכן כבר בשנת 1919 (Dagkas 2003: 309).⁷⁵ החברה של ורסאנו היתה קשורה בחוזה מסלקה מסחריים עם יצרנית הסיגריות הגרמנית רימטסמה מהמבורג (Reetsma Cigarettenfabriken GmbH), שנחתמו בשלהי תקופת הרפובליקה של ויימאר.⁷⁶ התרחקותם של יזמים יהודים מתעשיית הטבק היוונית ניכרה גם בתעשיות נלוות, והתזוזה שעשו יצרני נייר יהודים מייצור נייר לסיגריות, שהתאפיין בפיקוח כבד, לייצור נייר עיתון זול מאשש את הטענה על ההתרחקות מתעשיית הטבק, שנעשתה מסוכנת ליהודים (Meron 2011: 160-161).

מאמצע שנות השלושים ניהלו יצרני הסיגריות הגרמניות תעמולה נגד עבודתם של פועלי טבק יהודים בסדנאות המקומיות, וקשרו אותם לקומוניזם, אויבם המושבע של שלטונות יוון וגם של שלטונות גרמניה (Fleischer 1995: 6).⁷⁷ הסיכונים שהיו כרוכים בתוצאותיהן של הברדיקות הקפדניות שדרשו יצרני הסיגריות הגרמנים לערוך במחסני הטבק המיועד למשלוח עלולים היו להביא לידי הפסדים ליזמים (רקנאטי 1984: 23). זאת ועוד, שדולה של סוחרי הטבק היוונים התריעה מפני הרס יחסי המסחר עם גרמניה בעטיים של הסוחרים היהודים (Fleischer 1995: 5). בפנייה ישירה לשר החוץ הגרמני בראשית 1934 הוקיעו הסוחרים היוונים את שיתוף הפעולה המתמשך בין יזמים גרמנים נוצרים לשותפיהם בסלוניקי. הסוחרים היוונים הציעו את עצמם כחלופה ליריבים היהודים (Ibid.: 17, n. 24).

כך נדחפו היזמים היהודים שנותרו בתעשיית הטבק ביוון דוגמת ליאון יהודה רקנאטי להגר מחוץ ליוון. פעילותו הציונית הנרחבת סימנה את יעד ההגירה,⁷⁸ והיווצרותם של תנאים נוחים ליזמות בארץ ישראל המנדטורית יכלו רק לדרבן החלטה זו. המנהל התקין שהנהיג שלטון המנדט הבריטי, הליברליזם בסחר החוץ ובתנועות הפיננסיות,

73 ראו: Salomon Is. Amariglio BA/4818, 23 June 1937, CAHJP Gr/Sa FO 346.

74 Ibid.

75 לעדותו של ברוך אלימלך, שעבד בתור פועל בבית החרושת של ורסאנו בשנות השלושים, ראו: רפאל תשמ"ח: 88.

76 על הסכמי המסלקה של החברה הגרמנית מהמבורג ראו: Pelt 1998: 41; Fleischer 1995: 4.

77 על שילובן של פועלות יהודיות בתעשיית הטבק בשנות העשרים ראו: מירון 2005. על משפחה ומגדר בקרב פועלות הטבק היהודיות ראו: הדר תשס"ו.

78 על פעילותו הציונית של ליאון יהודה רקנאטי ראו לעיל הערה 6.

שיעורי מכס מהנמוכים בעולם, שער חליפין יציב וקבוע כלפי הליש"ט (1:1) בהמרה חופשית) וכניסה קלה ובלתי מסויגת בהון מינימלי לעסקי הבנקאות (גרוס 2003: 220-218) – כל אלה משכו, כאמור, את היזם הנודע מיוון למגזר הבנקאי הצומח.⁷⁹ נראה כי על בחירת ענף היזמות שלו השפיעו אף ניסיונו המוקדם בסלוניקי, שם ניהל את מפעל הטבק 'פומארו',⁸⁰ ומודעותו לניסיונה של תעשיית הטבק הארץ-ישראלית, שב-1926 התמוטטה לאחר הצמיחה הגדולה שחוותה עקב החלתו של שלטון המנדט הבריטי וביטול המונופולין של 'מנהלת החוב העת'מאני' (גרוס 2003: 222). כך, בשעה שבארץ ישראל המנדטורית ייסדו מרטיין גהל וידידיו, עולים מגרמניה, את בית החרושת 'דובק', העדיף רקנאטי לפנות לפיננסים ולייסד בנק.

לרקנאטי היה ניסיון מוקדם ועשיר כנציג מסחרי של חברות זרות ביוון. בארכיון בנק אוניון נמצאה תעודה המלמדת על ניסיונו המוקדם של רקנאטי בסחר בין-לאומי, ולפיה ייצג רקנאטי ביוון חברה הונגרית מבודפשט שייצאה ליוון מוצרי ברזל. לפי תעודה שנמצאה בארכיון איבו בניו יורק, ב-23 ביולי 1932 פנתה החברה לרקנאטי, נציגה הישיר ביוון, שיטפל בתשלום בעבור משלוח של 94 טבעות-חישוק מברזל ששיגרה באנייה (דרך נמל טריאסטה, איטליה) ללקוח יווני בסלוניקי. בתעודה מ-10 באוגוסט אותה שנה מאשרת החברה את קבלת ההמחאה המבוקשת.⁸¹ בניסיון מוקדם זה בארץ מוצאו ובקשריו המשפחתיים והחברתיים עם משה קרסו ויוסף אלבו, מהגרים יזמים שהגיעו לפניו לארץ ישראל, השתמש רקנאטי לייסוד בנק עסקי: כך ב-5 באפריל 1935 נוסד בתל אביב 'בנק ארץ-ישראל לדיסקונט בע"מ'.⁸²

יחסי אמון עם הקפיטליסטים הסלוניקאים שהקדימו ועלו לארץ ישראל כבר בשנות העשרים סייעו לרקנאטי הן לגייס את ההון ההתחלתי הדרוש לרישום הבנק הן לניהולו: ההון החתום היה 60,000 לא"י, וההון ששולם – 55,000 לא"י. מועצת המנהלים הורכבה מרקנאטי (יושב הראש), קרסו ואלבו, שעל פי הדיווח לבעלי המניות היו בעלי קשרים עם חוץ לארץ, והם אלה שאפשרו לבנק לקבל 'מספר הגון של דוקומנטים' ולהבטיח את ההשקעות על ידי שטרות מסחריים ומשכנתאות שהלכו וגדלו. זאת ועוד, לבנק החדש היה קהל לקוחות מובטח של מפקידים מקרב העולים החדשים מיוון, שרכשו לו אמון 'עוד

79 על הגידול היוצא דופן במספר הבנקים היהודיים בארץ ישראל במחצית הראשונה של שנות השלושים ראו: גרוס 2003: 226. עדות להשפעתם של גורמי משיכה אלו על ליאון רקנאטי ראו: רקנאטי 1984: 22.

80 לשמה של החברה הסלוניקאית שניהל ליאון יהודה רקנאטי ראו: עדותו של אשר מואיסס, אצל רקנטי תשל"ב: 490. לקבלת ההחלטה שלא לעסוק בענף הטבק ולייסד בנק השוו עם זיכרונותיו של חיים קרסו: קרסו, 2005, חלק א.

81 ראו: Romeiser F. és Fiai R.T., (F. Romeiser & Fils SA) Budapest, to Banque Union, SA, Salonica, 15, 23 July 1932; 10 August 1932, YIVO, RJCS, Greece, RG 207, FO. 156

82 נחום גרוס מציין את ייסודו של בנק דיסקונט בידי רקנאטי במסגרת התפתחותה של הבנקאות העסקית בארץ ישראל. ראו: גרוס 2003: 234.

מראשית פעולתו, כמו שנרשם ברו"ח לשנת 1935.⁸³ וכך נכתב ב'דין וחשבון' (מ'27 במרס 1936) לשנת החשבון הראשונה לפעילות הבנק (מ'5 באפריל עד 31 בדצמבר 1935):

הבנק מקבל פיקדונות לזמנים קבועים; חסכונות מ'100 מיל ומעלה; פותח חשבונות עובר ושכ; מעביר כספים מחוץ לארץ ולחו"ל; קונה ומוכר שיקים ומטבעות בולטות זרות; נותן קרדיטים [אשראי] כנגד בטחונות שונים לסוחרים, בעלי תעשייה וכו'; קורספונדנטים וקשרים בארץ ובחוץ-לארץ, בכלל עוסק בכל עסקי בנק בתנאים הנוחים ביותר.⁸⁴

הן ניסיונו המוקדם של רקנאטי בסחר בין-לאומי הן נאמנותם של לקוחותיו — מהגרים מארץ מוצאו, יהודים ספרדים מיוון, שהכירו במעמדו הציבורי קודם לעלייתו ארצה, נשיא הקהילה היהודית הגדולה ביוון — אבל בייחוד קשריו הקרובים עם האליטה הספרדית הבנקאית בארץ ישראל ובמצרים סייעו לבנק החדש לשרוד את משבר הבנקים בשנת קיומו הראשונה, 1936,⁸⁵ ואפילו להתעצם.⁸⁶ בדיווח הראשון לבעלי המניות של הבנק, שהוזכר לעיל, מתארת מועצת המנהלים:

83 לדבריו של הרי רקנאטי, 'הלקוחות הראשונים של הבנק היו כמובן הסלוניקאים, שרובם היו ידידי הבעלים ומכריהם. בעקבותיהם באו הספרדים בני הבלקן, שנמשכו אחר היחס הידידותי והאמון שניתנו להם. ואילו האשכנזים פנו אליו בבקשות אשראי; רק כעבור כמה שנים אף הם התחילו ליתן בנו אמן והפקידו את כספם בבנק' (רקנאטי 1984: 32). לפי עדותו של חיים קרסו (לעיל הערה 80) אביו, מואיז (משה) קרסו, הוא שהציע לליאון רקנאטי להקים בנק ספרדי: 'יש כאן עשרות בנקים קטנים, כ'70 במספר, רובם של אשכנזים וגם של 'יקים' המשרתים את העלייה הגדולה מגרמניה. אבל בנק ספרדי אין בארץ. תקים בנק ספרדי', שכן 'העולים חשים בנוח במקום שבו מדברים בשפתם, בבנק שתרבותו העסקית קרובה ללבם, שאינו זר להם. תפתח בנק של הספרדים, למען הספרדים, שיפעל ברוח הספרדים'. ועוד: 'יהודים מגיעים לארץ מכל קצות תבל. יחלפו דור או שניים עד שייוצרו כאן תרבות ושפה פחות או יותר אחידות. עד אז יתקבצו העולים בשכונות של בני עדתם ויעדיפו לעשות עסקים עם אנשים המבינים את שפתם ואת מנהגיהם'.

84 ב'5 באפריל 1936 התכנסה האספה הכללית השנתית הראשונה של בעלי המניות של הבנק הארץ-ישראלי לדיסקונט בע"מ. היא אישרה את המאזן (ליום 31 בדצמבר), קיבלה את הצעתה של מועצת המנהלים לחלוקת רווחים, מינתה את רואה החשבון יעקב האפט לרואה החשבון של הבנק, וייפתה את כוחה לקבוע את שכרו. אני מודה למר ליאון רקנאטי (בנו של דניאל רקנאטי ונכדו של ליאון יהודה רקנאטי מייסד הבנק) על שהעניק לי את תעודת המאזן הראשונה של הבנק.

85 היעדר מגבלות על היקפו של ההון ההתחלתי הנדרש להקמתו של בנק הביא לידי ריבויים של בנקים חדשים בארץ ישראל המנדטורית, שהיו בהם שהלכו סכומים שעלו על סך פיקדונותיהם. ב'1933 ניסתה ממשלת בריטניה לייצב את הבנקאות באמצעות הקמת ועדה ציבורית, ואולם המלצותיה לא יושמו. המחדל הורגש בעיקר מאוגוסט 1935, כשגברה המתיחות בין איטליה לחבש, ונוצרה סכנה שמדינות הים התיכון ייגררו למלחמה בין מעצמות. 'בנקו די רומא' האיטלקי סירב לחדש הלוואות ללקוחות, והציבור, שחשש ממצוקת מזומנים בבנקים, משך את פיקדונותיו מהבנקים המקומיים עד סוף מרס 1936. על משבר הבנקים ראו: גרוס 2003: 228-230.

86 לפי עדותו של חיים קרסו המנוח — בנו של משה קרסו, שותפו של ליאון רקנאטי לייסוד הבנק — שניתנה בריאיון בשנת 2005, הלוואה גדולה שקיבל רקנאטי ממנהלו של הסניף התל אביבי של

פעולתנו נתקלה בדרכה בבהלה שהורגשה בחודש ספטמבר עקב התחלת מאורעות האיבה בין איטליה וחבש, אולם המזומנים התמידיים הנמצאים בקופתנו אפשרו לנו להיענות לדרישות הלקוחות במידה יותר רחבה, והודות לזה נתנה דחיפה חדשה להתפתחות המוסד ורכשנו לקוחות חדשים ונאמנים לבנק.⁸⁷

המאזן שהוצג מלמד על רווחים של הבנק ועל המלצה להעניק מאפריל 1936 50' מיל א"י על כל מניה, ז"א 5% עבור התקופה של תשעת חודשים. צעד זה נועד, כמוכח, להעצים לא רק את אמונם של בעלי המניות במוסד הפיננסי החדש, אלא גם את אמון לקוחותיו של הבנק בעידן של מחנק אשראי. הפגנת יכולת הנזילות אפשרה לבנק להשיב את אמונם של הלוקוחות ולחזור ולהפקיד את כספם בבנק. את הדיווח הרשמי הזה מאששות גם עדויות של עובדי הבנק הראשונים, שציינו את הזריזות במתן ההלוואות שהעניקה לו יתרון בולט על פני המתחרים. לוח זמנים מפורצל של שעות העבודה, שכלל פתיחת הסניפים גם אחר הצהריים, נחשב חדשני, שכן עד אז עבדו הבנקים כמה שעות בבוקר. כך נהפך הבנק למקור אשראי לא רק ליזמים יוונים או ספרדים בכלל, אלא למשק הישראלי המתפתח.⁸⁸ את הגמישות בניהול הבנק, שהעניקה לו יתרון על פני מתחרים, אפשר לזקוף לזכותם של העובדים האתנים.

יכולת הנזילות הגבוהה, היוצאת דופן, של הבנק נשענה על כושרו של ליאון יהודה רקנאטי לגייס בעלי הון גדולים מהתפוצה הרחבה של דוברי הספרדית במצרים,⁸⁹ ככללם ידירו הטוב מסלוניקי עובדיה סאלם, שהתיישב שם.⁹⁰ ברוך העליון – ספרדי מטורקיה, שייצג את החברה לקידום הסחר (*Société d'Avances Commerciales*) מקהיר, בבעלותם של עובדיה סאלם, אלפרד כהן וז"ה פרץ, שבמצרים נחשבה עסק מסחרי בקנה מידה גדול – תמך בהשתתפותה של חברה זו ברכישת מניות של דיסקונט. הללו גייסו עוד בעלי מניות מקרב יהודים בקהילה העסקית הפורחת שם (רקנאטי 1984: 44-45). גם בהרחבת פעילותו של הבנק מחוץ לתל אביב תמכו בעלי הון ספרדים, ואברהם חסידוב, למשל,

בנק ברקליס – הבנק נחשב ליציב ביותר באותם ימים – יוסף חכמישווילי, בן היישוב היהודי הספרדי בירושלים, אפשרה לבנק להרגיע את לקוחותיו, ולהחזיר להם את הפיקדונות שדרשו לפדות (ולהפקיד בבנקים זרים) עקב הבהלה לכסף שנוצרה בעקבות מלחמת איטליה-חבש. ראו: קרסו 2005, חלק ב.

87 מתוך המאזן הראשון של בנק דיסקונט. ראו לעיל הערה 84.

88 על פי התחקיר שערכה אוצרת מוזאון הרצלילנבלום לתולדות הבנקים (הרצל 13, לילנבלום 26) בשנת 2007 בקרב גמלאי הבנק נסים גומל ועמנואל גורלי. אני מודה ליהודית בן-לוי על שאפשרה לי לצפות בראיונות.

89 באותם ימים כללה קהילת העסקים היהודית-ספרדית במצרים גם יהודים מיוון. ראו: Tignor 1980: 424-425.

90 אני מודה למר ליאון רקנטי על שהציג לפניי מכתבים (בצרפתית) מתוך ההתכתבות שניהל סבו, ליאון יהודה רקנאטי, עם ידירו עובדיה סאלם.

אחד מראשי הספרדים המוכרים והנכבדים ביותר בירושלים, רכש חבילת מניות של הבנק ואף נכנס למועצת ההנהלה (שם: 46). בדומה למקובל במיזם אתני נחנך בנו הבכור של רקנאטי, הרי, בין כותלי הבנק, ובין השאר היה עוזר טלפונאי, תייק תיקים בארכיון הבנק ומשם עבר למחלקה שעסקה בסחר החוץ (שם: 34).

ליאון רקנאטי אף עשה לחידוש הלכידות הפנימית בקרב עולי סלוניקי ככלל ואנשי עסקים מסלוניקי בפרט. עשייתו הציבורית כללה את ייסוד מועדון 'קדימה' בתל אביב, שעם הסוכנות היהודית פעל להקמתם של יישובים חקלאיים לבני הציבור הספרדי במסגרת חברה להתיישבות שכונתה 'בנים לגבולם'; הקמתה של 'קרן למתלמדים', שבאמצעותה העמיד מלגות לימודים לרשות בני העולים הצעירים כדי לפלס להם דרך לרכישת מקצוע חופשי; וייסוד מרכז סיוע לספרדים במצוקה.⁹¹ הן פקידי הבנק הן לקוחותיו הגיעו מקרב חוג העולים הזה, והבנק אפילו דאג לנדוניות לפקידותיו (שם: 32-47). כך נשא הבנק אופי אתני-ספרדי.

סיכום ומסקנות

מאמר זה מוסיף נדבך למחקר על היזמות היהודית בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, למחקר ההיסטורי על יהודי יוון ולחקר הסוציולוגיה הכלכלית בכללה.⁹² המחקר ההיסטורי רואה בדרך כלל בזרם הציוני זרם דל במשאבים יזמיים לעומת זרם שקרא להיטמעות במדינת הלאום היוונית, שבלט חלקו היזמי מחוץ ליוון בייחוד בצרפת. מאמר זה הציג את השילוב בין הגירה מטעמים לאומיים ליזמות עסקית אתנית שניהלו המהגרים. הצטרפותם של קפיטליסטים יהודים מיוון לתהליך של בניין אומה בארץ ישראל הלכה וגברה בשנות השלושים לא רק ממניעים אידאולוגיים, אלא גם הודות לתנאים המיטביים בארץ ישראל המנדטורית למהגרים בעלי ניסיון ביזמות. הקטנת ההזדמנויות היזמיות שהיו פתוחות לפני יזמים יהודים ביוון, החרפת התחרות בין יזמים יהודים ליוונים והתגברות המעורבות הממשלתית היוונית בכלכלה – כל אלה דחפו יהודים ציונים בעלי הון להגר אל מדינת הלאום המתהווה בארץ ישראל המנדטורית, שבה היו עתידים להשתייך לרוב הלאומי.

פעילותם היזמית של העולים הקפיטליסטים מיוון בשנות השלושים מעלה כי המהגרים האלה, בעלי הון ממשי, חברתי ואנושי, נהגו כיזמים מהגרים מרצון שהונעו ממניעים כלכליים ופעלו בשוק החופשי בדומה לפעילותם המוקדמת בארץ מוצאם (Meron 2011: 9-15). קהילת העולים הסלוניקאית שנוצרה בארץ ישראל המנדטורית, וכללה ותיקים ('תפוצה קולטת' שנוצרה בעקבות 'הגירת שרשרת') שהגיעו בשנות העשרים ו'חדשים זה מקרוב באו' מראשית שנות השלושים, ובעיקר מהשנים 1932-1936, שכללו לא רק המוני

91 עוד ראו לעיל הערה 46.

יהודים, אלא את ראשיה של התנועה הציונית ביוון, בכללם דוד פלורנטין והאחים אברהם וליאון רקנאטי, האיצה את התחדשותם של המשאבים האתניים.

ניתוח פעילותו היזמית של ליאון יהודה רקנאטי, נשיאה לשעבר של הקהילה היהודית בסלוניקי, מאשש את הידוע מספרות המחקר על יזמות אתנית. קשרים משפחתיים וקהילתיים בארץ היעד, ארץ ישראל, הקלו על היזום-מהגר, במקרה הנדון כאן ליאון רקנאטי, להתמצא בסביבתו הכלכלית החדשה והפחיתו את העלות הכספית והנפשית שהיתה כרוכה בהשתלבותו בפעילות היזמית הגדולה. השותפים לאתניות בקהילה הקולטת של היזמים הסלוניקאים סיפקו למהגרי-היזום הנדון מידע על השוק המקומי, וסייעו לו לגייס את ההון ההתחלתי הנדרש למיזם במציאות של מחסור באשראי. אמן הרדי, החיוני ביזמות עסקית הכרוכה בסיכונים, שרר בינו לבין שותפיו הסלוניקאים, והתבסס על היכרות מוקדמת ארוכת שנים בארץ מוצאם המשותפת, שלעתים אף חוזקה בקשרי משפחה. פעילותו הציבורית והציונית בארץ המוצא סייעה לו למקסם את הנכסים האתניים שיכול היה לגייס לפעילותו העסקית: כוח עבודה סלוניקאי נאמן וחוג לקוחות (לוויים ובעלי פיקדונות) מגוון מבחינת יכולותיו הפיננסיות מקרב העולים מיוון בארץ ישראל בפרט ומקרב רשתות של ספרדים דוברי לדינו בארץ ומחוצה לה בכלל.⁹³

אמנם המסגרת המוסדית הציונית העניקה ליזמים האלה תמיכה פוליטית בעיקר בארץ מוצאם, ברם יזמים אלו ייצגו את כלכלת השוק, ולא נשענו על המוסדות הפוליטיים-מדיניים, אלא על קשרים אתניים מוקדמים עם יזמים יהודים יוונים, שהיו 'התפוצה הקולטת'. שיתוף הפעולה בין האליטות הללו, הוותיקות (משנות העשרים) והחדשות (משנות השלושים), יצר הן מקור חי לאשראי הזמין למהגרים מיוון הן מקומות תעסוקה לפקידים ולעובדים מיוון.⁹⁴ כך, למשל, בשנות הארבעים זכו פליטים מעטים שהגיעו מיוון לקבל מבנק דיסקונט הלוואות לשיקומם הראשוני.⁹⁵ היזמים שהקימו את בנק דיסקונט נשאו לא רק רווחים כלכליים מהענקת אשראי למיזמים חדשים בבעלותם של עולים מיוון או מהעסקת עובדים נאמנים, נוחים ומתאימים לתרבות המוצא, אלא במידה מסוימת אפשר לטעון שיוזמים האלה ניהלו סדר יום אתנו-לאומי, ספרדי-ישראלי. לפיכך

92 על התפיסה של הסוציולוגיה הכלכלית ראו: Light 2005. דוגמאות למחקרים ביזמות אתנית, בכלל זה יהודית, ראו: גרוס 2000; Light and Gold 2000; Aldrich and Waldinger 1990.

93 לחשיבותן של הרשתות האתניות ביזמות אתנית בקרב מהגרים ראו: Gold 2005; Tilly 1990.

94 על ייסוד קרנות הלוואות למהגרים יהודים ביעדים אחרים בעולם המערבי לפני מלחמת העולם השנייה ראו: Godley 1996; Tennenbaum 1986.

95 לפי עדותו של אשר מואיס (לעיל הערה 17), ליאון רקנאטי היה היזם שמאחורי החלטתה של הסוכנות היהודית בשנות הארבעים לשכור ספינה קטנה שהפליגה בסתר בין נמל טצאקיאוס, בחופו המזרחי של האי היווני אוויה, ובין הנמל הטורקי צסמה שליד איזמיר. ספינה זו הצליחה להעביר מאות יהודים לחוף מבטחים ומשם לארץ ישראל נוסף על קצינים יוונים שנמלטו באמצעותה והצטרפו לכוחות יוון החופשית. לדבריו, ליאון רקנאטי אף סייע לפליטים נתיני ספרד, ויזם בניית שיכון עולי יוון בשכונת יד אליהו בתל אביב.

נראה שרווחיהם של היזמים הסלוניקאים לא הסתכמו רק ברווחים חומריים, אלא גם נשאו רווחים נפשיים רוחניים.⁹⁶

במאמר זה הוכח כי גם במציאות של קיבוץ גלויות ואידאולוגיה לאומית החותרת לבניית לאום התפתחו מיזמים אתניים לפני ייסודה של מדינת ישראל. אחד מהם, כנראה לא היחיד, היה זה של עולי סלוניקי.⁹⁷ מחקר זה פתח צוהר אל היזמות העסקית האתנית במציאות של הגירה מטעמים לאומיים, ומציע לחקור בהרחבה, על ציר הזמן, את פעילותם של היזמים היהודים מראשיתה בארץ מוצאם יוון, שבה פעלו כיזמי מיעוט דתי, ועד שילובם המחודש כיזמים מהגרים בחברה רבת התרבויות שנוצרה בארץ ישראל המנדטורית.⁹⁸

נספח 1

העלייה מיוון מאז הקמת המדינה

שנה	עולים לישראל ילידי יוון
1951-1948	2,131
1960-1952	676
1971-1961	514
1979-1972	326
1989-1980	147
1999-1990	121
2009-2000	50
2010	4
2011	*6
סך כל העולים מאז קום המדינה	3,975

מקור: למ"ס 2012: 235, לוח 4.4.

*מספר העולים שארץ מגוריהם האחרונה היתה יוון (בכללם אלו שלא נולדו ביוון) הוא 8. ל-2012 עדיין אין נתונים רשמיים.

96 השוו ללבסקי 1995.

97 דוגמאות לבנקים שכוונו למגורים מסוימים, בכללם אתניים (כגון בנק יעקב יפת ושות' ליוצאי גרמניה) בשנות השלושים ראו: גרוס 2003: 234-235.

98 והשוו עם קרק ובן יעקב תשס"א.

מקורות

- אלאלוף, יעקב (ג'קי), 2006. זכרונות, הוצאת המחבר, תל אביב.
- אלרואי, גור, 2004. אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- בנבסה, אסתר ואהרן רודריג, תש"ע. 'הציונות ומדינת הלאום היוונית', בתוך: אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה: היבטים גיאוגרפיים, ב, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים ושדה בוקר, עמ' 13-31.
- גיל, בנימין, תש"י. דפי עליה: שלושים שנות עליה לארץ ישראל, הסוכנות היהודית לא"י, מחלקת העלייה, ירושלים.
- גרוס, נחום, 2000א. 'המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ ישראל בתקופת המנדט', בתוך: נחום גרוס (עורך), לא על הרוח לבדה: עיונים בהסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, מאגנס ויד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 172-227.
- גרוס, נחום, 2000ב. 'מבוא: על חקר היזמות היהודית', בתוך: רן אהרונסון ושאוול שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ ישראל, מאגנס, ירושלים, עמ' 17-24.
- גרוס, נחום, 2003. 'הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת הנושא), המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, עמ' 217-237.
- הדר, גילה, תשס"ו. 'כרמן בסלונקי: מיגדר, משפחה ומאבק בקרב פועלות טבק יהודיות, פעמים, 107, עמ' 5-37.
- ויסברג, הילה, 10.8.2012. 'השחיתות בישראל היא משחק ילדים לעומת יוון', הארץ, דה-מרקר.
- חלמיש, אביבה, 2003. 'עליה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע, וההשלכות הרמוגרפיות של מדיניות העלייה בין שתי מלחמות העולם', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת הנושא), המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, עמ' 179-216.
- טולדנו, חיים, תשל"ב. 'ה'28 וה'29 ביוני 1931', בתוך: ד"א רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, א, הוועד להוצאת ספר קהילת שלוניקי, תל אביב, עמ' 357-360.
- לבסקי, חגית, 1995. 'האמנם קיים קשר "מהותי" בין יהודים לקפיטליזם? המקרה הארץ ישראלי', בתוך: מנחם בן-ששון (עורך), דת וכלכלה, מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, עמ' 387-399.
- ללא ציון שם המחבר, תשכ"ז. 'פעלים של יוצאי שאלוניקי במדינת ישראל', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, המכון לחקר יהדות שאלוניקי, תל אביב, עמ' 336-338.

למ"ס, 2012, שנתון סטטיסטי לישראל 2012, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים. מואיס, אשר ר', תשל"ב. ה"מכבי" ופרעות קמפבל', בתוך: ד"א רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, א, הוועד להוצאת ספר קהילת שלוניקי, תל אביב, עמ' 361-365. מולכו, מיכאל, תשכ"ז. 'תולדות יהודי שאלוניקי'. בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, המכון לחקר יהדות שאלוניקי, תל אביב, עמ' 1-26.

מירון, אורלי ק', 2005. 'מיעוט בתוך מיעוט: נשים יהודיות בכוח העבודה של יוון (1928)', בתוך: טובה כהן ושואל רגב (עורכים), אשה במזרח אשה ממזרח, המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר והמרכז לחברה, תרבות וחינוך במורשת יהדות ספרד ע"ש אהרון ורחל דהאן באוניברסיטת בר אילן, רמת גן, עמ' 163-189.

מירון, אורלי ק', 2008א. 'ההתפתחות הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית בצפון יוון, 1893-1928', פעמים, 116, עמ' 7-78.

מירון, אורלי ק', 2008ב. 'לאומיות כלכלית במבט משווה: פועלי הנמל היהודים בין סלוניקי לחיפה, 1923-1936', עיונים בתקומת ישראל, 18, עמ' 193-235.

מצר, יעקב, תשמ"ה. 'ארקדיוס קאהן, 1920-1982: דיוקנו של מלומד', בתוך: נחום גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, עמ' 411-423.

סרוגו, שי, תש"ע. 'ממפרץ סלוניקי למפרץ עכו: פרק בקורותיהם של דיגים עבריים בין שתי מלחמות העולם', פעמים, 122-123, עמ' 9-39.

עוויאל, ברוך, תשכ"ז. 'ליאון רקנאטי ז"ל – איש היעוד', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, המכון לחקר יהדות שאלוניקי, ירושלים ותל אביב, עמ' 267-268.

קרסו, חיים, 2005. 'החיים בתל אביב הקטנה, שנות ה-20 וה-30', א, אתר הקטר: http://www.akatar.com/13_Karaso9.htm (אוחזר בספטמבר 2013).

קרסו, חיים, 2005. 'החיים בתל אביב הקטנה, שנות ה-20 וה-30', ב, אתר הקטר: http://www.akatar.com/14_Karaso10.htm (אוחזר בספטמבר 2013).

קרק, רות ומיכל בן-יעקב, תשס"א. 'יוזמות ויוזמות של יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בבניית שכונות מגורים בערי ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית: הדוגמה של ירושלים', בתוך: רן אהרונסון ושואל שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ ישראל, מאגנס, ירושלים, עמ' 96-136.

ראובן, ש', תשכ"ז. 'משפט קמפבל', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, המכון לחקר יהדות שאלוניקי, ירושלים ותל אביב, עמ' 229-231.

רפאל, שמואל, תשמ"ח. בנתיבי שואל: יהודי יוון בשואה, פרקי עדות, המכון לחקר יהדות שאלוניקי וארגון ניצולי מחנות ההשמדה יוצאי יוון בישראל, תל אביב.

רקנאטי, הרי, 1984. רקנאטי: אב ובנו, כנה, ירושלים.

רקנטי, דוד א', תשל"ב. 'הודה-ליאון רקנאטי ז"ל', בתוך: ד"א רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, ב, הוועד להוצאת ספר קהילת שלוניקי, תל אביב, עמ' 487-494.

- Aldrich, Howard, and Roger Waldinger, 1990. 'Ethnicity and Entrepreneurship', *Annual Review of Sociology*, 16, pp. 111-135.
- Barutciski, Michael, 2003. 'Lausanne Revisited: Population Exchange in International Law and Policy', in: Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn, Oxford and New York, pp. 23-37.
- Baxevanis, John, 1963. *The Port of Thessaloniki*, Institute for Balkans Studies, Thessaloniki.
- Bloemraad, Irene, 2006. 'Citizenship Lessons from the Past: The Contours of Immigrant Naturalization in the Early 20th Century', *Social Science Quarterly*, 87, 5, pp. 927-953.
- Bonnet, Jean-Charles, 1976. *Les pouvoirs publics français et l'immigration dans l'entre-deux-guerres*, Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise, Lyon (בונה, ז'ן-צ'רלס, 1976. השלטונות הצרפתיים וההגירה בין שתי המלחמות (העולם), ליון)
- Campbell, John, and Philip Sherrard, 1968. *Modern Greece*. Ernest Benn, London.
- Clogg, Richard, 1992. *A Concise History of Greece*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Constantopoulou, Photini, and Thanos Veremis, 1998. *Documents on the History of the Greek Jews: Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis, Athens.
- Dagkas, Alexandros, 2003. *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord: le mouvement des ouvriers du tabac, 1918-1928*, Association Pierre Belon, Paris. דאקס, אלכסנדרוס, 2003. חקר ההסטוריה החברתית של צפון יוון: תנועות (פועלי הטבק, 1928-1918, פריז)
- DellaPergola, Sergio, 1998. 'The Global Context of Migration to Israel', in: Judith Shuval and Elazar Leshem (eds.), *Immigration to Israel: Sociological Perspectives (Studies of Israeli Society, VIII)*, Transaction Publishers, New Brunswick, pp. 51-92.
- Dertilis, George B., and Constantine Costis, 1995. 'Banking, Public Finance and the Economy: Greece, 1919-1933', in: Charles H. Feinstein (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*, Clarendon Press, Oxford, pp. 458-471.
- Deutsch, Karl W., 1966 [1953]. *Nationalism and Social Communication* (2nd edition), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London.
- Dritsas, Margarita, 1992. 'Bank-Industry Relations in Inter-War Greece: The Case of the National Bank of Greece', in: Philip L. Cottrell, Hakan Lindgren

- and Alice Teichova (eds.), *European Industry and Banking between the Wars*, Leicester University Press, Leicester, London and New York, pp. 203-217.
- Dritsas, Margarita, 1994. 'Networks of Bankers and Industrialists in Greece in Interwar Period', in: Alice Teichova, Terry Gourvish and Agnes Pogány (eds.), *Universal Banking in the Twentieth Century: Finance, Industry and the State in North and Central Europe*, Edward Elgar, Aldershot, pp. 229-245.
- Dritsas, Margarita, 2003. 'Business and Politics: The State and the Networks in Greece', in: Terry Gourvish (ed.), *Business and Politics in Europe, 1900-1970*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, pp. 289-306.
- Feinstein, Charles H., Peter Temin, and Gianni Toniolo, 1995. 'International Economic Organization: Banking, Finance and Trade in Europe between the Wars', in: Charles H. Feinstein (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*, Clarendon Press, Oxford, pp. 9-76.
- Fleischer, Hagen, 1995. 'Greek Jewry and Nazi Germany: The Holocaust and Its Antecedents', Society for the Study of Greek Jewry, *The Jews in Greek Territory: Historical Issues of Long Duration: Proceedings of the First Historical Symposium, Salonica, 23-24 November 1991*, Athens: Gavrielides Publishing, pp. 185-206.
- Fleming, Katherine Elizabeth, 2008. *Greece: A Jewish History*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Freris, A. F., 1986. *The Greek Economy in the Twentieth Century*, St. Martin's Press, New York; Croom Helm, London and Sydney.
- Godley, Andrew, 1996. 'Jewish Soft Loan Societies in New York and London and Immigrant Entrepreneurship, 1880-1914', *Business History*, 38, 3, pp. 101-116.
- Gold, Steven J., 2005. 'Migrant Networks: A Summary and Critique of Relational Approaches to International Migration', in: Mary Romero and Eric Margolis (eds.), *The Blackwell Companion to Social Inequalities*, Blackwell, Malden MA, pp. 257-285.
- Hassiotis, Ioannis K., 2002. 'The Extermination of the Jewish Community of Drama (1941-1943)', *Chronika*, 25, 178, pp. 6-12: http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/20020726_Hassiotis_Jews.html, (Retrieved 14.11.2006).
- Hekimoglou, Evangelos A., 1997. 'Thessaloniki 1912-1940: Economic Developments', in: Ioannis K. Hassiotis (ed.), *Queen of the Worthy: Thessaloniki, History and Culture*, Paratiritis, Thessaloniki, pp. 142-154.
- Hekimoglou, Evangelos A., 2002. 'Jewish Pauperism in Salonika, 1940-1941', in: Minna Rozen (ed.), *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*, II, Tel Aviv University Press, Tel Aviv, pp. 195-206.

- Hirschon, Renée, 1989. *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Clarendon Press, Oxford.
- Hirschon, Renée, 2003 (ed.). *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York.
- Kahan, Arcadius, 1986a. 'Economic Opportunities and Some Pilgrims' Progress: Jewish Immigrants from Eastern Europe in the United States, 1890-1914', in: idem, *Essays in Jewish Social and Economic History*, The University of Chicago Press, Chicago and London, pp. 101-117.
- Kahan, Arcadius, 1986b. 'The First Wave of Jewish Immigration from Eastern Europe to the United States', in: idem, *Essays in Jewish Social and Economic History*, The University of Chicago Press, Chicago and London, pp. 118-127.
- Kallis, Aristotle A., 2006. 'The Jewish Community of Salonica under Siege: The Antisemitic Violence of the Summer of 1931', *Holocaust and Genocide Studies*, 20, 1, pp. 34-56.
- Kontogiorgi, Elisabeth, 2003. 'Economic Consequences Following Refugee Settlement in Greek Macedonia 1923-1932', in: Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York, pp. 63-77.
- Lévy, Sam (ed.), 1930. *Le Guide Sam: Le Livre d'Or de l'Orient*. Garches (S. & O.), France. (לוי, סאם, 1930. *מדריך סאם: ספר הזהב של המזרח, צרפת*)
- Light, Ivan, 2005. 'The Ethnic Economy', in: Neil Smelser and Richard Swedberg (eds.), *The Handbook of Economic Sociology* (2nd edition), Russell Sage Foundation, New York, chap. 28, pp. 650-677.
- Light, Ivan, and Steven Gold, 2000. *Ethnic Economies*, Academic Press, San Diego CA.
- Light, Ivan, Georges Sabagh, Mehdi Bozorgmehr, and Claudia Der-Martirosian, 1993. 'Internal Ethnicity in the Ethnic Economy', *Ethnic and Racial Studies*, 16, 4, pp. 581-597.
- Mavrogordatos, George Th., 1983. *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Mazower, Mark, 1991. *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Clarendon Press, Oxford.
- Mazower, Mark, 2004. *Salonica City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Harper Collins, London.

- Mazower, Mark, and Thanos Veremis, 1993. 'The Greek Economy 1922-1941', in: Robin Higham and Thanos Veremis (eds.), *The Metaxas Dictatorship: Aspects of Greece, 1936-1940*, Hellenic Foundation for Defense and Foreign Policy, Athens, pp. 111-130.
- Meron, Orly C., 2011. *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940: An Ethnic Economy in Transition*, Sussex Academic Press, Brighton UK, Portland, Oregon US, and Toronto, Canada.
- Meron, Orly C., 2014. 'Budgeting in Judeo-Spanish: Jewish Administration in the Age of Crisis, Salonica 1928-1934', *Ladinar*, VII-VIII (2014), pp. 179-200.
- Molho, Rena, 1988/1993. 'Popular Antisemitism and State Policy in Salonika during the City's Annexation to Greece', *Jewish Social Studies*, 50, 3-4, pp. 253-264.
- Molho, Rena, 2002. 'Jewish Working-Class Neighborhoods Established in Salonika Following the 1890 and 1917 Fires', in: Minna Rozen (ed.), *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and The Balkans 1808-1945*, II, Tel Aviv University, Tel Aviv, pp. 173-194.
- Molho, Rena, 2005. 'Le Cercle de Salonique 1873-1958: Club des Saloniciens', in: idem, *Salonika and Istanbul: Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life*, Isis, Istanbul, pp. 151-164. מולכו, רנה, 2005. 'המעגל של סלוניקי' (1873-1958: מועדון הסלוניקאים)
- Morin, Edgar, 1989. *Vidal et les siens*, Editions du Seuil, Paris. (1989 מורין, אדגר, וידל ובני משפחתו, פריז)
- Mourghianni-Estela, Anna, 1996. 'Salonique années '20: Le déclin', *Sephardica*, 1, pp. 595-602. מורגיאני-אסטלה, אנה, 1996. 'סלוניקי בשנות העשרים: השקיעה', (ספרדיקה, 1, עמ' 595-602)
- Pelt, Mogens, 1998. *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-1941*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, Copenhagen.
- Pierron, Bernard, 1996. *Juifs et Chrétiens de la Grèce Moderne: Histoire des relations intercommunautaires de 1821 à 1945*, L'Harmattan, Paris. פיירון, ברנרד, 1996. יהודים ונוצרים ביוון המודרנית: היסטוריה של יחסים בין-קהילתיים (מ-1821 עד 1945, פריז)
- Rozen, Minna, 2005. *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*, Tel Aviv University, Tel Aviv.
- Smith, Anthony D. (ed.), 1992. *Ethnicity and Nationalism*. E.J. Brill, Leiden.
- Shuval, Judith T., and Elazar Leshem, 1998. 'The Sociology of Migration in Israel: A Critical View', in: idem (eds.), *Immigration to Israel: Sociological*

- Perspectives (Studies of Israeli Society, VIII)*, Transaction Publishers, New Brunswick, pp. 3-50.
- Tennenbaum, Shelly, 1986. 'Immigrants and Capital: Jewish Loan Societies in the United States, 1880-1945', *American Jewish History*, 76, 1, pp. 67-77.
- Tignor, Robert, 1980. 'The Economic Activities of Foreigners in Egypt, 1920-1950: From Millet to Haute Bourgeoisie', *Comparative Studies in Society and History*, 22, 3, pp. 416-449.
- Tilly, Charles, 1990. 'Transplanted Networks', in: Virginia Yans-McLaughlin (ed.), *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, Oxford University Press, New York, pp. 79-95.
- Varsano, Samuele, 1997. 'Des juifs de Salonique à Naples (1917-1940): un témoignage', in: E. Carasso (ed.), *Les voix de la mémoire*, Elie Carasso, Tarascon, pp. 95-102. (':היהודי סלוניקי בנאפולי (1917-1940): עדות', בתוך: א' קרסו (עורך), קולות הזיכרון, טרסקון, עמ' 95-102)
- Vassilikou, Maria, 1993. 'The Anti-Semitic Riots in Thessaloniki (June 1931) and the Greek Press: A Case-Study of "Scapegoating" Theory', MA diss., King's College, Department of Byzantine and Modern Greek Studies, London.
- Vassilikou, Maria, 2003. 'Post-Cosmopolitan Salonika: Jewish Politics in the Interwar Period', *Simon Dubnow Institute Yearbook*, 2, pp. 99-118.
- Voutira, Eftihia, 2003. 'When Greeks Meet Other Greeks: Settlement Policy Issues in the Contemporary Greek Context', in: Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York, pp. 145-159.
- Weitz, John, 1997. *Hitler's Banker: Hjalmar Horace Greeley Schacht*, Little, Brown and Company, New York.

מקור ביוונית

- Ρούπα, Ευφροσύνη, και Έυάγγελος Α. Χεκίμογλου, 2004. Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυση της πόλης μέχρι το 1940, τόμ. Γ': Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες. Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος. (אפרוזיני, רופה ואוונגלוס הקימוגלו, 2004. ההיסטוריה של היזמות בסלוניקי מייסודה של העיר ועד שנת 1940, כרך ג: מיזמים גדולים ומשפחות של יזמים, סלוניקי).